

**М.Т. КАБИРОВ, Т.Р. ЧОРИЕВ,
Х.С. ҲАМИДОВ**

ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

(МАДАНИЯТИ СУХАН)

*Китоби дарсӣ барои донишамӯзони синфи
11-уми муассисаҳои таълими миёна*

Нашри якум

**Вазорати таълими халқи Республикаи Ўзбекистон
тасдиқ намудааст**

**Хонаи эҷодии таъбу нашри ба номи Чўлпон
Тошканд – 2018**

УЎК 811.222.8(075.3)
КБК 81.2Тоҷ-922
3-13

Муҳаррири масъул:

Марҳабат Истамова – номзади илмҳои филология, дотсенти ДДС

Муқарризон:

Ҳамроқул Бердиқулов – номзади илмҳои филология, дотсенти ДДС;

Рамазон Абдуллоев – номзади илмҳои филология, дотсенти ДДТ;

Юнус Азимов – номзади илмҳои филология, дотсенти ДДБ;

Қаҳрамон Тўхсанов – номзади илмҳои филология, дотсенти ДДБ;

Ғайрат Раҳимқулов – доктори илмҳои филология оид ба фалсафа, омӯзгори ДДС;

Гулноза Адашуллоева – доктори илмҳои филология оид ба фалсафа, омӯзгори ДДС;

Рухшона Абдуқодирова – омӯзгори мактаби рақами 17 шаҳри Ангрен

ИХТИСОРОТ:

А. Д. – *Аҳмади Дониш*

Б. А. – *Б. Азизӣ*

Г. – *Гулрухсор*

Н.М. – *Начмиддинов Мардон*

С. А. – *Садриддин Айни*

С. У. – *Сотим Удуғзода*

Ф. М. – *Ғазлиддин Муҳаммадиев*

Ҳ.К. – *Ҳаким Карим*

Ҷ.И. – *Ҷалол Икромӣ*

Аломатҳои шартӣ:

– Савол ва супориш

– Тест

– Вазифаи хонагӣ

Донишомӯзи азиз!

Омӯхтани қоидаву қонунҳои фанни «Маданияти сухан», ки аз балоғату фасоҳат ва салосати баён иборат аст, раҳнамои ҳаётатон мегардад, зеро ки ширингуфторӣ ва каломии гуворои фасеҳ аз маданияти волои сухани мутакаллим бармеояд.

Ба шумо дар ҷодаи ба даст овардани ҳунари суханварию сухансанҷӣ бурдборихо таманно дорем.

**Аз ҳисоби маблағи Бунёди мақсадноки китоби
республика чоп шудааст**

ПЕШГУФТОР

Пайдоиши ҷамъиятро то он замоне, ки забон чун падидаи во-
ломақом арзи ҳастӣ накард, тазаккур намудан амри муҳол аст,
зеро бидуни муошират, якдигарфаҳмӣ, илму фарҳанг, ташкили
истеҳсолот ва ваҳдати миллӣ тасаввур кардан басо душвор аст.

Забон ҳодисаи иҷтимоӣ аст. Ҷомеа бе забон, забон бе ҷамъият
вучуд надорад. Аз он замоне, ки инсон арзи ҳастӣ намудааст,
забон ҳомсафари доимии ӯст. Ҷамъият забонро барои он офарида-
аст, ки дар майнаи инсон зухури тафаккур ва дар забони ӯ изҳор
фиқру андеша ба миён ояд. Ин буд, ки забон (нутқи гӯё) чун
воситаи ягонаи ифодаи фикр барои ҳастии ҷамъият кафолат меди-
ҳад. Ба ин маънӣ шоири ширинкалом Бадриддин Ҳилолӣ фарму-
даанд:

*Сухан зоҳир кунад сӯзи ниҳонро,
Зи шамъи дил барафрӯзад ҷаҳонро.*

Дар овони ҳукумати шӯро дар натиҷаи имтиёзи фаровон дош-
тани забони русӣ забони модарии мо дар соҳаи коргузорию дав-
латӣ ва муҳовараи ҷамъиятӣ қариб фаъолият надошт. Ин маънӣ
ба сарвати луғавӣ, ба сохти дастурии забонамон бетаъсир намонд.
Устодони сухансанҷ ин маъниро ба тариқи зайл иброз намуданд:
Ин буд, ки «дар таркиби луғавӣ ва сохти грамматикӣ он (забони
тоҷикӣ) унсурҳои номатлуб пайдо шуданд, ки забони адабии
зебо ва сарватманди мо аз бисёр ҷиҳат рӯ ба харобӣ ва коҳиш
овард» (Р. Фафоров, С. Ҳошимов, Б. Камолитдинов. Услуб-
шиносӣ. Китоби дарсӣ барои синфҳои 10–11. – Душанбе: Маориф,
1995. С. 10).

Ин ҳодиса ба калимасозӣ, иборабандӣ ва ҷумлаоронии забони
тоҷикӣ ба дараҷае таъсир кардааст, ки баъзе воҳидҳои забонӣ дар
қолаби забони русӣ қорбанд шудаанд. Ин маънӣ забони тоҷикиро
то андозае аз асолати тоҷикиаш дур карда, ба маданияти сухани

тоҷикӣ ва ҳусни баён футур овард. Ин буд, ки донишманди мўътабар Муҳаммадҷон Шукуров чунин ишора кардаанд: «Бо қатъиянти тамом бояд гўем, ки маданияти сухани тоҷикӣ дар ягон давру замон чун имрӯз паст нарафта буд» (*М. Шукуров. Забони мо ҳастии мост. – Душанбе: Маориф, 1991. С. 81*).

Аз ин рӯ, барои шахси бомаърифат омӯхтани имконот ва сарвати забони адабӣ кам аст, зеро вай соҳибзабон, ҳомӣ ва посбони ин сарват низ мебошад. Азбаски барои ифодаи фикр қолиби созгори забон зарур аст, онро аз захираи забони миллӣ пайдо кардан лозим аст. Ба ин маънӣ нависандаи маорифпарвар Аҳмади Дониш ба тариқи зайл ишора намудааст: «Алфоз қаволиби маъниҳост. То лафз хуш наояд, маънии баланд аз вай сар барназанад». Аз ин вачҳ, барои тозагӣ ва аз ҳар гуна олоишҳову шикастагиҳо нигоҳ доштани забони тоҷикӣ мубориза бурдан лозим меояд. Ба соҳибзабонони мубориз зарур аст, ки аз ҳунари сухандонию суҳансанҷӣ бархурдор бошанд, зеро ки забон шуури воқеист ва воқеияти фикр дар забон зоҳир мегардад. Байти зерини Абдураҳмони Ҷомӣ низ иртиботи узвии забон ва тафаккурро таъкид кардааст:

*Ҳар чӣ ба дил ҳаст зи поку палид,
Дар суҳан ояд асари он падид.*

Дарси 1. МАДАНИЯТИ СУХАН, МАВЗЎЪ ВА ВАЗИФАҲОИ ОН

Хонед ва дар лавҳи хотир нигоҳ доред! Яке аз нишонаҳои муҳими фазилат ва дараҷаи маърифати инсон хушғуфторию дуруст-навист. Ин масъала тақозои ҳаёт буда, ҳар як шахси бомаърифат барои дуруст навиштану дуруст сухан рондан саъю кӯшиш мекунад. Барои ба ин фазилат ноил гаштан имконият ва қоидаву қонунҳои забони модарии худро ҳарчи бештару амиқтар омӯхта, онҳоро бошуурона ва мувофиқи талаби илми забоншиносӣ кор фармудан лозим аст. Ин маънӣ дар ашъори адибони тоҷик борҳо таъкид ёфтааст:

*Ҳар кас ба забони худ сухандон гардад,
Донистани сад забон осон гардад.*

Забони миллӣ бойигарӣ, маданият ва ифодагари рӯҳи халқ мебошад. Фасоҳату салосати каломро доништан барои ҳар як шахси бомаърифат тақозои муоширати ҳаёти имрӯза мебошад.

Яке аз шоҳаҳои илми забоншиносӣ, ки барои инкишофи фасоҳату салосати каломӣ соҳибзабонон мусоидат менамояд, фанни «Маданияти сухан» мебошад, ки он дар ҳалқаи забоншиносӣ илми нисбатан нав буда, омӯзиши он дар мактабҳои таълими миёна ба тозагӣ ҷорӣ мешавад.

Зимни мафҳуми «**маданияти сухан**» ё худ «**маданияти нутқ**» дар забоншиносӣ ду маънӣ фаҳмида мешавад: 1) маҷмӯи воситаҳои забонӣ, ки мувофиқи қонун ва меъёри ҷорӣ забони адабӣ барои равшан, фаҳмо, дақиқ ва фасеҳ ифода намудани фикр истифода мешаванд; 2) шоҳаи алоҳидаи илми забоншиносӣ, ки дар бораи маданияти сухан, қонун ва қоидаҳои ташаккули категорияҳои он баҳс мекунад, яъне илмест дар бораи маҷмӯъ ва системаи хосиятҳои коммуникативии нутқ.

Талаботи асосии илми «**Маданияти сухан**» ё худ «**Хусни баён**» риояи меъёри забони адабӣ, равшану возеҳ баён намудани фикр,

баобуранг будани сухан, худдорӣ кардан аз такрори нобаҷо, риояи одоби калом, номро пурраву ношикаста гуфтан, риояи таносуби калому мантиқи сухан ва монанди инҳост. Фанни «**Маданияти сухан**» дар бораи маданияти нутқ, қоидаву қонунҳои ташаккул ва категорияҳои асосии он баҳс мекунад.

Доира ва ҳаҷми «**Маданияти сухан**» васеъ буда, дорои ду қисми асосӣ аст:

1. Дурустию саҳеҳ будани нутқ;
2. Фасоҳати сухан.

Нутқе дуруст ва бенуқс ҳисобида мешавад, ки дар асоси қонунҳо ва меъёри мавҷудаи забон адо шуда бошад. Фасоҳату балоғати сухан ба ғайр аз риояи меъёру қоидаҳои мавҷуда, инчунин интихоб, сара кардан ва истифодаи бамавриди воҳидҳои забонро фаро мегирад.

Ҳамин тавр, нутқи шифоҳӣ ё хаттӣ, ки дар он ҳам меъёри забон ва ҳам хосиятҳои нутқи муассир риоя мешаванд, сухани фасеҳ ва комил ба шумор мераванд. Ҳамон шахсро суханвар ме-донанд, ки ин ду зинаро бо ҳам пайваст карда тавонад, дар заминаи дониш ва малакаи кофӣ аз байни воситаҳои ҳаммаъно ё наздикмаъно мувофиқтарашро интихоб намуда, онро моҳиронаву бамаврид ба кор барад.

Масалан, «**Хусни хатат бад аст**» гуфтан дуруст нест, «**хатат бад аст**» гуфтан лозим аст, зеро ки «**хусн**» зебоиро ифода мекунад, зебӣ сифати бад нест. Агар хат бад бошад, кучояш хусн мешавад. Монанди ҳамин, ба ҷойи ибораи «**навоӣ булбул**», «**навоӣ булбул**» талаффуз кардан дуруст нест, зеро ки меъёри талаффуз ҳалалдор мегардад. Талаби дигари маданияти сухан равшану возеҳ баён кардани фикр мебошад.

Аз ҷумлаи зерини нависанда фаҳмидани матлаб душвор аст: «Ин овозаҳо бо мақсади рӯпӯш кардани қатли қаҳрамон бофта бароварда шуда буданд».

Ба пуробуранг будани ифодаи фикр эътибор додан талаби дигари маданияти сухан аст. Мулоҳиза кунед: «Бо дидани дӯстам бисёр хурсанд шудам. — Бо дидани дӯстам сарам ба осмон расид». «Меғӯянд, ки Собир ошиқи беқарор шудааст. — Меғӯянд, ки Собир булбули шайдо шудааст».

Азбаски такрори бемаврид ҳусни баёнро ба пастӣ мебарад, аз такрори нобаҷо худдорӣ намудан ҳам яке аз талабҳои асосии ҳусни баён аст.

Масалан, агар ба ҷумлаи «Вай дар мақолаҳояш, дар китобҳояш, дар маърузаву суҳбатҳояш, дар ҳар маврид рост ояд, мисолашро аз ҳаёти ҳамагон мегирифт» эътибор диҳед, 4 бор такрор шудани пешоянди «дар» ва бандакҷонишини «-аш» ба назар мерасад, ки аз он ҳусни суҳан костааст.

Шакли дурусти ҷумла «Вай дар мақола, китоб, маърузаву суҳбатҳояш, ҳар мавриде, ки рост ояд, мисолашро аз ҳаёти ҳамагон мегирифт» аст.

Машқи 1. Байтҳои зеринро ифоданок хонед ва мазмунашро маънидод кунед. Муносибати онҳоро ба ҳусни баён муайян намоед.

*Сайидо, бар сар намоён ҷо намудам хомаро,
Сар ба пояш мениҳам, ҳар кӣ суҳан мепарварад.*

Сайидои Насафӣ

*Ба суҳан зинда шавад номи ҳама,
Ба суҳан пухта шавад хоми ҳама.*

Абдурахмони Ҷомӣ

*Саҳт душвор аст гуфтан маънии ногуфтаро
Сӯзани алмос бояд гавҳари носуфтаро.*

Махфӣ

*Эй бародар, гар хирад дорӣ тамои,
Нарму ширин гӯй бо мардум калом.*

Аттор

Машқи 2. Тарзи дурусти навишт ва талаффузи калимаву ибораҳои зеринро муайян карда, аз диди ҳусни баён шарҳ диҳед.

Барои — баройи, зебой — зебойи, болой — болойи, раъной — раънойи, наистон — найистон, боигарӣ — бойигарӣ, чоӣ кабуд — чоӣ кабуд, маӣ ноб — маӣ ноб, лоӣ часпак — лоӣ часпак, бобой ман — бобойи ман, кадуӣ хом — кадуӣ хом, абруӣ пайваста — абруӣ пайваста, олуӣ сиёҳ — олуӣ сиёҳ, гесӯӣ дароз — гесӯӣ дароз.

Машқи 3. Дар ҷумлаҳои зерин тарзи ифодаи маънии мантиқан ғалат аст. Ғалати онро муайян кунед ва шакли дурусти ҷумлаҳоро нависед.

1. Дар кадом вазифае, ки набошанд, бояд интизомро риоя кунанд.
2. Дар кучое, ки набошам, овози ўро мешунавам.
3. Занақ чизе нагўяд, гапаш рост аст.

Намуна: Дар кадом вазифае, ки набошанд, бояд интизомро риоя кунанд. —
Дар кадом вазифа, ки бошанд, бояд интизомро риоя кунанд.

Дарси 2. АЛОҚАИ ФАННИ «МАДАНИЯТИ СУХАН» БО СОҲАҶОИ ДИГАРИ ИЛМИ ЗАБОНШИНОСӢ

Хонед ва дар лавҳи хотир нигоҳ доред! Ҳунари суҳандонию суҳансанҷӣ дар тамаддуни мардуми форсизабон таърихи қадима дорад. Ба ин маънӣ Ҳоҷӣ Муҳаммад Кошонӣ дар «Маҷмаъ-ул-фурс» овардааст: «Метавон гуфт аз ҳамон рӯзгоре, ки суҳан пайдоиш гирифта, суҳансанҷӣ низ ба вуҷуд омадааст».

Нигорандагони номии тоҷик ва бузургони илми адаб ба масъалаи суҳандонию суҳансанҷӣ эътибор дода, мардумро ба хушгуфторӣ ва санҷида суҳан гуфтан ҳидоят намудаанд. Байтҳои зерини бузургон мисоли барҷастаи ин иддаост:

*Суҳан заҳру позаҳру гарм асту сард,
Суҳан талху ширину дармону дард.*

Абӯшақури Балхӣ

*Якero мекушад килкам якero зинда медорад,
Намеоҷд зи шамшер он чӣ аз неши забон ояд.*

Сайиди Насафӣ

*Лафзу маъниро ба теғ аз якдигар натвон бурид,
Кист, Соиб, то кунад ҷону ҷон аз ҳам ҷудо?!*

Соиб Табрзӣ

*Зи шеғри дилкаши Ҳофиз касе бувад огоҳ,
Ки лутфи назму суҳан гуфтани дарӣ донад.*

Ҳофизи Шерозӣ

Дар ҳар давру замон бузургон барои аз ҳар гуна олоишҳо маҳфуз доштани забон мубориза бурдаанд. Масалан, сарвари илҳомбахши ин мубориза дар нимаи дуюми асри XIX Аҳмади Дониш буд. Дар ибтидои асри XX устод Садриддин Айни барои аз ҳар гуна олоишҳо ва шикастагиҳо нигоҳ доштани забони адабии тоҷик мубориза бурдааст. Дар даҳсолаҳои нимаи дуюми асри XX ва аввали асри XXI ин муборизаро олимони номии тоҷик Муҳаммадҷон Шукуров, Раззоқ Гаффоров ва Баҳриддин Камолитдинов идома доданд.

Фанни «**Маданияти сухан**» ба фанҳои гуногун, аз ҷумла бо забоншиносӣ иртибот дорад. Фасоҳату балоғати сухан бо соҳаҳои гуногуни забоншиносӣ — овозшиносӣ, луғатшиносӣ, калимасозӣ, фразеология ва сарфу наҳв робита дорад. Ин соҳаҳои илми забоншиносӣ ва ҷиҳати овозии забон, калима ва маънои он, воситаҳои калимасоз, тағйирёбии шакли калима, ибора ва ҷумла баҳшида шудааст. Маданияти нутқ бошад, балоғату фасоҳати ҳамаи соҳаҳои илми забоншиносиро дар бар мегирад. Алоқаи маданияти нутқ бо фанни «**Овозшиносӣ**» дар дуруст кор фармудани овозҳои нутқ зоҳир мегардад. Масалан, дар натиҷаи шакли русии баъзе калимаҳоро қабул кардан савтиёт ва табиати забони тоҷикӣ қатъи назар шуда буд. Азбаски дар забони русӣ овози «**ҳ**» талаффуз намегардад, дар калимаҳои вомӣ (иктибосӣ) ба ҷойи «**ҳ**» овози «**г**» ё «**х**» оварда мешавад. Чунончӣ, дар забони русӣ **ҳаллусинатсия** — **галуцинация**, **ҳипноз** — **гипноз**, **Ҳиросима** — **Хиросима**, **Ҳаной** — **Ханой**; номи шахсони машҳур ва таърихӣ **Ҳайнрих Ҳайне** — **Генрих Гейне**, **Ҳашек** — **Гашек**, **Ҳелветсий** — **Гелветсий** талаффуз мегардад. Лекин мо, ки «**ҳ**» дорем, бояд ба тарзе ки дар забони вомдеҳ ва забони тоҷикӣ ҳаст, яъне бо «**ҳ**» навиҷему талаффуз кунем; **ҳаллусинатсия**, **ҳипноз**, **Ҳиросима**, **ҳидроген**, **инҷунин Ҳайнрих Ҳайне**, **Ҳашек**, **Ҳелветсий** ва ғайра. Хушбахтона, дар китобҳои дарсии имрӯза ба ин маънӣ риоя карда мешавад.

Иртиботи «**Маданияти сухан**» бо фанни луғатшиносӣ дар нобарҷову бемаврид истифода накардани воҳидҳои луғавӣ зоҳир мегардад. Масалан, калимаи «**ҳарорат**» дараҷаи гармиро ифода мекунад, вале дар ҷумлаи зерин барои ифодаи дараҷаи хунукӣ оварда шудааст, ки дуруст нест: **Ҳарорати берун аз борти самолёт 25 дараҷа хунук буд**. Монанди ҳамин, феълҳои «**ҳикоя кардан**» ва «**нақл кардан**» муродифи луғавӣ бошанд ҳам, бо тобишҳои маъ-

ноиашон фарқ мекунад: кас ҳодиса ё воқеаҳои дида ё аз саргузаронидаашро ҳикоя мекунад, аммо воқеа ё ҳодисаҳои аз касе шунидааш ё аз ҷое хондаашро холисона нақл мекунад.

Алоқаи фанни «**Маданияти сухан**» бо сарфу наҳв дар талаби дуруст ва бамаврид кор фармудани қолибҳои дастурии забон зоҳир мегардад. Масалан, ибораҳои «**истеъдодҳои ҷавон**», «**истеъдодҳои халқӣ**» ба талаботи забони тоҷикӣ мувофиқ нест. Шакли тоҷикии ин ибораҳо «**соҳибистеъдодҳои ҷавон**», «**соҳибистеъдодҳои халқӣ**» мебошад. Монанди ҳамин, ҷумлаи «**Ҳар деҳа таърихи худро дорад**» низ ба қолиби наҳви забони тоҷикӣ рост намеояд, зеро ки ин ҷумла мувофиқи қолаби наҳви забони тоҷикӣ ба тариқи зайл бандубаст мегардад: **Ҳар деҳа таърихе дорад.**

Риоя кардани одоби сухан низ ба илми маданияти сухан мансуб аст. Масалан, ҳангоми муошират номро пурраву ношикаста гуфтан, айби одамнро бо мулоиматӣ изҳор намудан ба талаботи илми «**маданияти сухан**» мансуб аст. Зиеда аз ин, ҳангоми сухангӯӣ ба мусоҳиб бо калимаҳои «**ако**», «**тағо**», «**амак**», «**хола**», «**оча**» мурочиат кардан ва ба ҷойи ҷонишини «**ту**» ҷонишини «**шумо**»-ро истифода бурдан одоби сухангӯи тоҷикона аст.

Машқи 4. Байтҳои зеринро ифоданок хонда, маънидод кунед. Гӯед, ки онҳо ба кадом талаботи ҳусни баён мувофиқат менамоянд.

*Чашме, ки надорад назаре, ҳалқаи дом аст.
Ҳар лаб, ки сухансанҷ набошад, лаби бом аст.*

Мирзо Абдулқодири Бедил

*Бидон, к-аз забон аст мардум ба ранҷ,
Чу ранҷиш нахоҳӣ, суханро бисанҷ.*

Абулқосим Фирдавӣ

*Суханро ба мезони дониш бисанҷ,
Ки гуфтори беилм бод асту ранҷ.*

Саъдии Шерозӣ

Машқи 5. Аз ҷумлаҳои зерин калимаҳои ишоратшударо ба дафтар нависед. Сабаби пеш аз пасванди ҷамъбандӣ афзудани ҳамсадоҳои «**г**», «**в**», «**ҷ**», «**й**»-ро шарҳ диҳед.

1. Ҳама касоне, ки дар кўча ба ў дучор меоянд, ба андозаи хурдии синну солашон фарзандон, наберагон ва аберагони ў мебошанд. 2. Чашмони дурахшонаш дар зери абрувони сиёҳ монанди ситораи рӯз, ки дар торикии субҳидамӣ намоён мешавад, чашми бинандаро мебурд (С.А.). 3. Сабзавотро кайҳо чамъ карда буданд (Ф.Н.). 4. Фаррошҳо бо табақҳои сафолии бесир палав овардан мегиранд, «дарихонагиён» ба гирифтани он табақҳои ош аз дасти фаррошон бо якдигар талош мекунанд (С.А.).

Машқи 6. Ҷумлаҳои зеринро хонед ва ғалатҳои содиршударо муайян кунед. Онҳоро таҳрир карда ба дафтар нависед.

1. Ман шуморо гўш мекунам. 2 Шумо маро дуруст фаҳмед. 3. Шумо маро беҳтар фаҳмед.

Намуна: Бо шумо розӣ шудан мумкин нест. — Ба гапи шумо розӣ шудан мумкин нест. Шумо ҳақ ҳастед. — Ҳақ ба ҷониби шумост.

Дарси 3. СУХАНВАРӢ ВА ТАЪРИХИ ПАЙДОИШИ ОН

Хонед ва дар лавҳи хотир нигоҳ доред! Кўҳнатарин осори суханварӣ дар мағрибзамин ба Юнони бостонӣ ва ба қарни панҷуми қабл аз милод иртибот дорад.

Дар ин кишвари бостонӣ аксари корҳо дар анҷуманҳои миллӣ ва маҳаллӣ ҳаллу фасл мешудааст ва барои муҳофизат (дифоъ) аз аҷнабиён ва таъқиби таҷовузкорон аз суханварон истифода мекунанд.

Ба он ишора меравад, ки дар оғози кор ҳама ба дараҷаи қудрату истеъдод ва таҷриба сухан мегуфтаанд.

Дар аксар मामолики Шарқи қадим суханварон — хатибон буданд. Мардум ба онҳо эътиқоди қавӣ дошта, ононро дорои нерӯи илоҳӣ шуморида, чун паёмбарон эътироф мекарданд. Ҳаким Низомии Ганҷавӣ суханвариро «нахустин падида» ва офаридаи Худованди бузург дониста, чунин фармудааст:

*Қофиясанҷон, ки сухан баркашанд,
Ганҷи ду олам ба сухан даркашанд.*

Суханварӣ дар Шарқ бо ислом пайванди ногуастани дошта, намояндагони он бо номҳои «хатиб», «воиз», «қиссаҳон», «ровӣ» ва амсоли он дар ин ҷомеа зухур кардаанд.

Низомии Арӯзии Самарқандӣ, Ҳусайн Воизи Кошифӣ аз қабили воизони машҳур маҳсуб мешуданд.

Бузургони илми адаб ба масъалаи суҳандонию суҳансанҷӣ эътибор дода, мардумро ба хушгуфторӣ ва санҷида суҳан гуфтан ҳидоят намудаанд.

Байтҳои зерин мисоли барҷастаи ин муддаост:

*Шунидам, ки бошад забони сухан,
Чу алмоси буррову теғи куҳан.
Сухан бифғанад минбару дорро,
Зи сӯроҳ берун кашад морро.*

Абӯшақури Балхӣ

*Нукта ниғаҳ дор, бубин чун бувад,
Нукта, ки санҷидаву мавзун бувад.*

Низомии Ганҷавӣ

Сухан дар қолиби калима, ибора ва ҷумлаҳои дилнишин бо ёрии фикру андеша ифода меёбад. Ҳадафи асосии суҳанварӣ фаҳмиш ва баёни мавзӯи хосса ба шунаванда аст. Баёни суҳанвар бояд тавре сурат бигирад, ки тавонад бахше ва ё кулли шунавандагонро тасхир созад ва дар онҳо ҳиссиётҳои мухталиф: чун кин, ғам, шодӣ ва амсоли инро барангезад.

Ин амал ба воситаи чашму гӯш, шодӣ ва кӯмаки лутфу эҳсос ва андешаҳои пуртуғёни инсонӣ падидор мегардад. Мутаассир намудани шунаванда зимни баён ҷавҳари асосии маҳорати суҳанварист.

Фарди суҳанвар қабл аз суҳанронӣ бояд ба либос, намуди зоҳирии хеш диққат бидиҳад. Дар баробари он, ки каломӣ ӯ дилнишин аст, намуди зоҳириаш низ тозаву дилҷӯ бошад.

Дар ин ҷода ду чиз аст: аввалӣ ва асосӣ санъати гуфтор ва дуюмӣ намуди зоҳирӣ: либосу нигоҳу ҳаракат, ишорот ва амсоли он.

Суханрони хуб ба се омил вобастагии қавӣ дорад. Нахустин; гӯянда, дуҷомӣ; тариқи баёни ӯ, сеҷомӣ; матлабе, ки гуфта мешавад.

Каломи суханвар бояд дар он пояе бошад, ки таъсири он ба шунавандагон чун пайғом ва навиди зарурӣ аз қалб ва рӯҳи баёнгар ба қалб ва рӯҳи онҳо гузарад. Агар суханвар маҳорати хубе дошта бошад, шунавандагонро бо маслиҳату сӯҳбатҳои судманди худ аз саҳву хато бозмедорад, аз осебу зиён дур месозад ва ба роҳи рост ҳидоят мекунад.

Суханвар бояд соҳибикром бошад. Муҳаббату эҳтироми ӯ тавассути эҷози сухан бар дилҳо бинишинад ва бар дидаҳо маъво бигирад.

Машқи 7. Матнро хонед ва бо мазмуни он ошно шавед. Фикрҳои суханвари маъруф Ҳусайн Воизи Кошифиро дар алоҳидагӣ маънидод намоед.

Агар пурсанд, ки адаби ғолибон дар сухан гуфтан чанд аст, бигӯй, шаш: Аввал, он ки сухан фарохур (муносиб)-и ҳоли ҳар кас гӯяд. Дуюм он, ки ба лутф сухан гӯяд, на ба унф (дурушти). Сеюм, он ки дар вақти сухан гуфтан хандон ва шукуфта бошад, на турушрӯю гирифта. Чаҳорум, чандон сухан ба мустамаъ (шунаванда)-и он гӯяд, ки ба малоли хотири эшон наанҷомад. Панҷум, сухан гӯяд, ки манфиати дунё... дар он бошад. Шашум, то сухане тамом баиёр (қадр) набошад, бар забон наронад, ки сухани бузургон ба масобаи (монанди) тухм аст ва агар тухм фосиду бемағз бошад дар ҳар замин, ки афтад, нагӯяд ва аз ӯ манфиате ба ҳосил нарасад.

Агар пурсанд, ки адаби нозилон дар сухан чанд аст, бигӯй, ҳашт: Аввал, он ки то аз вай сухан напурсанд, нагӯяд. Дуюм, дар вақти сухан гуфтан овоз баланд накунад. Сеюм, ба чапу рост наугарад. Чаҳорум, ғаразомез ва киноят нагӯяд. Панҷум, дар рӯи шунаванда наҷаҳад ва сухани саҳт нагӯяд. Шашум, то фикр накунад, сухан нагӯяд, то пушаймон нашавад. Ҳафтум дар миёни сухани мардум сухан дарнаёрад ва сухани гӯяндаро мунқатеъ (бурида) нагардонад. Ҳаштум, бисёр нагӯяд, ки бисёр гуфтан нишонаи андакақлӣ аст.

(Аз «Футувватномаи Султонӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ).

Машқи 8. Ибораҳои пеш аз қавсайн дарҷгардидаро пай дар пай ба дафтартон рӯбардор кунед. Чузӣ аввали ва дуҷомиро номбар карда, бо ибораҳои дилхоҳ дуто ҷумла тартиб диҳед.

Сухан гуфтан (гап задан, ҳарф задан, такаллум кардан), **сухан ан-гехтан** (гап сар кардан, гап задан), **сухан густардан** (бо шарҳу тафсир сухан гуфтан), **сухан парвардан** (донистани қадри сухан, сухандӯст ва сухандон будан), **сухан перостан** (суханронӣ кардан, ширинсуханӣ намудан), **сухан рондан** (нутқ кардан, муфассал сухан гуфтан), **сухан санҷидан** (бо тааммул гап задан, фаҳмида ва дониста гуфтан), **сухан қатъ кардан** (гуфтугузор ба поён расонидан).

Супориши 1. Мазмуни байтҳои зеринро шифоҳӣ маънидод кунед.

*Аз он лаб шунидан ҳикоят хуш аст,
Суханҳои рангин бағоят хуш аст.*

Камоли Хуҷандӣ

*Ба андоза бояд сухан густарид,
Газофи суханро набояд шунид.*

Низомии Ганҷавӣ

Супориши 2. Шарҳу тафсири вожаҳои «такаллум», «тааммул», «муфассал», «газоф»-ро аз «Фарҳанги забони адабии ҳозираи тоҷик» муайян намоед.

Савол:

1. Кадом шахс метавонад, ки дар муддати кӯтоҳе суханвари хуб гардад?
2. Барои ҳунари сухандониро соҳиб гардидан кадом шартҳоро доништан ва риоя намудан лозим аст?
3. Баҳри парҳез кардан аз изтиробу ҳаяҷон ва тарсу ҳарос дар вақти суханронӣ чӣ бояд кард?
4. Омилҳои асосии сухандонӣ ва баёни каломӣ фасеҳ кадомҳоянд?

Дарсҳои 4–5. СУХАНВАРӢ ВА НИГОРИШ

Хонед ва дар лавҳи хотир нигоҳ доред! Суханварӣ монанди муаллимӣ рисолати маънавӣ ва осмонӣ аст. Суханвар ҳангоме ки пушти минбари суханварӣ қарор мегирад, бояд ба тариқи мухталиф интизории шунавандагонро ба сухани тоза нигарон созад. Он чиро лозиму муфид медонад, тибқи ихлос гузорида ва бо риояи вақт дар ихтиёри шунавандагон қарор бидиҳад.

Табиист, ки иҷрои чунин барномаи муфид замоне сурати амалӣ ба худ мегирад, ки равиши таҷассуми усули суханварӣ: табиӣ, инсонӣ, ахлоқӣ, мантиқӣ ва иҷтимоӣ, ҳолӣ аз ҳар гуна норасоӣ бошад.

Дар айни ҳол, суханрон бояд аз рафъ ва бартарафсозии душвориҳои шунавандагон саркашӣ накунад ва дар мавзӯе, ки касе чизе мепурсад, ӯро ба хомӯшӣ даъват накунад. Балки бояд саъй намояд, гуфтори худро бо хостаи шунавандагон ҳамоҳанг созад ва дар ин роҳ агар сухани номулоиме ҳам шунавад, бо сабру таҳаммул шунавандагонро ба шунидани бақияи суханони худ даъват намояд.

*Сухандонон сухан дар парда гӯянд,
Даруни қалбашон парварда гӯянд.*

Низомии Ганҷавӣ

*Ҳофиз, варақи сухандароӣ тай кун,
В-ин хомаи тазвиру риёӣ пай кун.*

Ҳофизии Шерозӣ

Машқи бисёр, усули баёни маҳсус, ҳазму дарки мавод, вусъати сатҳи дониш — рукнҳои қонуни суханварианд. Суханварӣ қонуну қоидаҳо ва роҳу расм ва ойинномаи худро дорост. Ҳар як суханвар бояд ойинномаро риоя намояд, ки он бо одоб, одат, муътақидот, хусусияти муҳити зиндагӣ, наҷод, роҳати қалбӣ ва дилбастагиҳои хонаводагӣ, равиши тарбияту таълими ӯ тавфиқу ҳамоҳангӣ дошта бошанд.

Риояти одоб. Суханвар агар дар гуфтору кирдори худ саҳву иштибоҳоте карда бошад ва иқрор кунаду бахшиш пурсад, дар назди мардум бисе арҷмандтар хоҳад буд, аз он ки худро аз ҳама кас бартар бидонад.

Барангехтан. Дар вучуди инсон бунёди шӯру лутф, муҳаббату буғз ва меҳру кин аст. Меҳр он аст, ни нафси чизеро хоҳон бошад ва ин он аст, ки аз чизе бигурезад ва аз ин ду ҳолат осори дигар тавлид меёбад, монанди афсурдагӣ ва дилтангӣ, дилсӯзӣю безорӣ, навмедӣ ва биму хашму рашк, ки бо ин муносибат доранд, озор медиҳанд, шодиву дилхушӣ, умед, қадрдонӣ, меҳрубонӣ, ки марбут ба меҳр мебошанд ва лаззат мебахшанд. Беҳтарин роҳи эҷоду шӯрангезӣ ин аст, ки гӯянда худ шӯр дар сар

дошта бошад, вагарна таъсире дар дилҳо наметавонад биандозад.

Мавқеи офаридани ҳуҷҷат ва далел. Барои суҳанварӣ ва исботи мавзӯ дар қиёс гирифтани далелу бурҳонҳо басо судманд аст.

Барои шинохтани ҳақиқат, ҳамчунин пора кардани пардаҳои иштибоҳот дар мунозираҳо, мубоҳисаҳо, барои пешгирӣ аз лағчиши фикр, овардани далелу ҳуҷҷат басе муфид аст.

Лекин набояд фаромӯш кард, ки мантиқи дуруст ҳамон мантиқи ҳақ аст ва касеро гӯянд, ки аз зарурати тафаккур, тадбир дар калом ғофил нашавад.

Агар суҳанвар бар муддаои худ далелҳо надошта бошад ва наметавонад ақаллан собит кунад, таъбир василаи бакуллӣ беҳуда аст, ё асараш заифу камдавом аст ва баръакс, агар гӯянда барои муддаои худ далелҳои устувор дошта бошад, ҳарчанд барангехтану дигар чораҳои санъати каломро ба кор мебарад, ҳарфаш ҷилавгир аст.

Машқи 9. Матнро хонед, матлабу мақсади муаллифро бо фаҳмишу идроки хеш хотирнишин гардонед.

Агар пурсанд, ки ба чӣ забон суҳан мегӯӣ, бигӯӣ, ба забони сидқ. Агар пурсанд, ки суҳан ба кадом гӯш мешунавӣ, бигӯӣ, ба гӯши қабул. Агар пурсанд, ки суҳан аз ту аст ва ту аз суҳанӣ, бигӯӣ, ман аз суҳанам ва суҳан аз ман аст, ки меваи дарахти инсонӣ суҳан аст. Агар пурсанд, ки суҳани ноқис кадом аст, бигӯӣ, он ки мувофиқи суҳани худову расул бошад.

Агар пурсанд, ки суҳани нек кадом аст, бигӯӣ, ки аз он нафъ ба касе расад. Агар пурсанд, ки бад кадом, аст, бигӯӣ, он ки аз он зараре ба касе оид шавад.

(Аз «Футуъватномаи Султони»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ).

Машқи 10. Ба ҷойи нуқта калимаҳои мувофиқро гузошта, шакли пурраи ибораҳоро тартиб диҳед.

Суҳани ... (латифу ширин, фасеҳу равон, салису болиғ), **суҳани** ... (мавзун), **суҳани** ... (пухта ва писандида), **суҳани** ... (дилчасп, лафзи гуворо, гапи нағзу форам), **суҳани** ... гуфтан (киноя аз суҳани мавзун тоза гуфтан, **суҳани** бикр гуфтан).

Калимаҳо барои истифода: рангин, дурфишон, сабз, ширин, дӯшиза.

Машқи 11. Ҳикоятро хонед, мазмунашро баён кунед.

Хатибе бадовоз худро хушовоз пиндошту фарёди беҳуда бардошт. Мардуми деҳа ба сабаби мақоме, ки дошт азобашро мекашиданд ва азият додани ӯро маслиҳат намедиданд.

Яке аз хатибони деҳа, ки ба ӯ адовати пинҳонӣ дошт, боре ба пурсишаш омада буд, ӯро гуфт:

– Туро хобе дидаам, хайр бод!

Гуфто:

– Чи дидӣ?

Гуфт:

– Чунон дидам, ки туро овози хуш буд ва мардумон аз нафасҳои ту дар роҳат.

Хатиб аз ин суҳанҳо ба андеша рафту гуфт:

– Ин муборак хоб аст, ки дидаӣ, ки маро аз айби худ воқиф гардондӣ. Маълум шуд, ки овози нохуш дарам ва халқ аз баланд хондани ман дар ранҷ. Тавба кардам, ки аз ин пас хутба нагӯям (қироат накунам) магар ба оҳистагӣ.

(Аз «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ).

Машқи 12. Матнро хонед ва бо назардошти мазмун саволҳо тартиб диҳед.

Нутқи суҳанвар бояд фасеҳ ва образнок бошад, оҳанги равшан, ифоданок ва тобиши эмотсионалӣ дошта бошад, тарзи талаффузаш аниқ ва аз камбудихоӣ услубӣ, грамматикӣ ва фонетикӣ озод бошад. Нутқи «якрангу мадкашида одамро зуд хаста ва дилгир мекунад, сустӣ, бепарвой ва форигболиро ба вучуд меоварад. Аз ҳад зиёд саросема гап задан ҳам ба ҷараёни азхудкунӣ ҳалал мерасонад ва шунавандаро тез монда мекунад. Овози баланди нутқ ҳам ҳамин хел таъсир мерасонад. Овози аз ҳад баланд, дурушт ва пуршавкунӣ суҳанвар шунавандаро асабӣ мекунад; овози суст ва пасти ӯ нағз шунида намешавад. Имову ишоратҳо нутқро таъсирбахш мегардонанд, вале ҳаракатҳои зуд-зуд такроршаванда ва якхела шунавандаро озурда мекунад.

Дарси 6. АСРОР ВА МАДАНИЯТИ СУХАНВАРӢ

Хонед ва дар лавҳи хотир нигоҳ доред! Аз нестӣ ба ҳастӣ овардан, эҷод кардан, сохта ва пардохтани чизеро, ки то ҳол ба миён наомадааст, офариниш мегӯянд.

Офариниши сухан бар чаҳор омил устувор аст: 1. Ҳадаф. 2. Тарҳ. 3. Маводи лозима (модда). 4. Шахсияти созанда (*муаллиф*).

Суханварӣ офариниши судманд, кори савоб ва манфиатбахш барои ҷомеа аст. Бинобар ин суханвар бояд аз чор омил созандаи сухан бархӯрдор бошад, то ин ки гуфтораш дар дилҳо бинишинад ва дар кор кам-кам муваффақияти даркориро касб кунад. Бояд донист, ки суханвар аз сухангӯӣ се гараз дорад:

1. Қоней (қаноатманд гардонидани шунавандагон бо сухани худ).

2. Ҳусни тафоҳум (яъне, шунавандагон ба ҳарфҳои суханвар таваҷҷӯҳ зоҳир намоянд ва бовар кунанд).

3. Барангехтани хотирҳо ва таъсир дар дили шунавандагон.

Ҳар як аз ин се гараз боз василаҳое дорад: Қаноатманд гардонидани шунаванда ба далелу санадҳо вобаста аст. Агар ҳарфи суханвар бидуни далелу санад бошад, шунаванда ба он бовар наоҳад кард. Ҳусни тафоҳум – ба одобу рафтору гуфтори суханвар марбут аст. Барангехтани шунаванда бо таъсири сухан ба лутфу меҳрубонӣ пайванди ногуастани дорад. Бо далелу санадҳо ақро бояд кор фармуд. Бо одоби некӯ дилҳоро ба худ мутаваҷҷеҳ сохт. Бо барангехтан вучуди инсонро бояд ба ҳаяҷон овард.

Суръат дар оғози сухан муфид аст, вале наметавон ҳамаи андешаҳоро тунду сареъ гуфту курсии суханвариро тарк намуд. Дурӯст аст, ки гоҳе тунду бошитоб, дурушт гуфтугӯ кардан нишоннаи қудрати суханрон аст. Ин усули суханронӣ бештар барои як ё якчанд тан ба кор меравад, вале манбаи сухан хубу парҳез аз камият ва таваҷҷӯҳи ботинӣ ва ҳамаҷониба ба кайфият аст. Арзиши ҳақиқати баён дар фаҳми мақсадҳо ва таъсир дар дилҳо мебошад ва бешитоб дар гуфтор, ки насанҷида гуфтанро дар пай дорад, наметавон бад-ин матлаб даст ёфт.

Машқи 13. Ба калимаи «сухан» бо иловаи калимаҳои **боф, густар, густарӣ, донӣ, кош, офарин, пайванд, параст, пардоз, реза, санҷ, соз, талаб, тироз, чин, шинос** ва пасвандҳои **-вар, -варӣ, -гар, -дон** вожаҳои аз ҷиҳати маъно фарқкунанда тартиб диҳед.

Намуна: сухангустар, сухандон.

Машқи 14. Хонед ва гӯед, ки фикр дар хусуси чӣ баён гардидааст.

1. Ҳар вақт суханварӣ дар пеш доред, қабл аз он тан ё руҳи худро хаста накунад.
2. Вақте ки дар ҳузури ҷамоат барои суханварӣ ҳозир мешавед, худро дуруст ва ба қоида бисозед.
3. Ҳангоми суханронӣ нисбат ба шунавандагон боадаб, ботавозӯ бошед. Чизе ки мегӯед, далел бар ин ки онҳоро нодону бефаҳм ма-пиндоред, гуруру худписандиро ба хеш раво надоред.
4. Дар маҷлису маҳфилҳои мушовара ва муҳовара сухан бисёр на-гӯед ва ба дигарон низ имкони суханронӣ бидиҳед.
5. Фарёд нақашед ва босуръат сухан нагӯед. Шумурда ҳарф занед. Лаҳн, савт, ишорат, ҳаракату нигоҳи худро мутобиқ намоед.
6. То метавонед аз рӯйи навишта суханронӣ макунад, баъзан ҷоиз бошад ҳам дар суханварии сиёсӣ.

Машқи 15. Шеърро ифоданок хонед ва мазмунашро баён кунед. Байтҳои ишорагардидаро ба дафтар рӯбардор карда, шарҳ диҳед.

**Чавҳари ҳуққай даҳон сухан аст,
Гавҳари ханҷари забон сухан аст.**
Гар набуди сухан, чӣ гуфти кас?
Дурри маънӣ чӣ гуна суфти кас?
Сирри касро касе чӣ донистӣ?
Роз гуфтан куҷо тавонистӣ?
Ин сухан гар на дар миён будӣ,
Одаи низ безабон будӣ!

**Сухани хуш ҳаёти ҷону тан аст,
Дами Исо гувоҳи ин сухан аст...**
Эй хирад, аз сухан ривоят кун,
Ба забони қалам ҳикоят кун.

**В-эй қалам, соате забон бикшой!
Ҳуққай мушкро даҳон бикшой!**
Воқиф ар аз сафедию сияҳӣ,
Дар сиёҳӣ даро, ки Хизри раҳӣ..
Ту ба гуфтор шаккарин самарӣ,
Ту қалам нестӣ, ки найшакарӣ!

Мулки маънӣ аз они туст ҳама,
Ин қаламрав турост якқалама.
Шоҳи маънӣ туй, алам бардор,
Сӯйи мулки сухан қадам бардор.
Бадриддин Ҳилолӣ

Шарҳи луғат:

Ҳуққа – сандуқчаи ҷавохирот.

Воқиф – хабардор.

Алам – байрақ, парчам.

**Дарсҳои 7–8. ЛАТОФАТИ ТАБЪ ВА РИОЯИ ОДОБ
ДАР САНЪАТИ СУХАНВАРӢ**

Хонед ва дар лавҳи хотир нигоҳ доред! Суханвар ҳангоми сӯҳбат ё дар ҷамъомаде суханронӣ кардан муҳит, авзоъ, майлу рағбат ва рӯҳияи мусоҳиб ё шунавандагонро ба эътибор мегирад, мавзӯи баҳсро ба эҳтиёҷоти онҳо вобаста менамояд. Ҳақ бар ҷониби Ҳусайн Воизи Кошифӣ ва Унсуралмаолии Кайковус аст, ки онҳо гуфтаанд: «Бидон, ки шарафи одамай ба нутқ аст ва ҳар кӣ дар нутқ адаб риоят накунад, аз ин шараф бебаҳра бошад», «Сухан бар муроди мардумон меғӯяд, то ки мақсади ғӯянда ҳосил гардад».

Яке аз омилҳои асосии суханронии хубу гуворо майл доштан ба суханронӣ ва хуб ҳарф задан аст. Суханвар ҳар қадар қаблан омодагӣ бинаду машқу такрор намояд, ҳамон қадар андешаву афкори хешро бурро, фасеҳ ба бинандагон ё шунавандагон расонида метавонад. Баёни сухан ба ҳиссиёту ҳаяҷон ва ба қалбу дарку эҳсос марбут аст.

Яке аз шартҳои суханронӣ парҳез аз асабият аст. Шахс бояд ба он кӯшад, ки зимни суханронӣ оромона ва ботамкин ҳарф занад. Дар байни омма сухан кардан бад-он монад, ки кас дар майдони набард қувваозмоӣ мекунад. Дар чунин мавридҳо нотик ба ду ҳолат гирифта аст. Нахуст, аз ўҳдаи суханронӣ баромада натавоности, дар назари анҷуман мулзам ва музтар гардад, ки худ бештар хичолат кашад ва асабонӣ шавад. Сониян, бо маҳорати хуби суханронӣ ҳусни тавачҷуҳи атрофиёно ба хеш ҷалб намояд. Дар

чунин маврид ў ба ҳама голиб омада бошад ва чумлагонро ба тасхир оварда. Ин амал ба осонӣ ба ҳар кас муяссар нахоҳад гашт. Баҳри ба ин санъату ҳунар ноил гардидан, дар баробари суҳанронӣ овози хуб низ дар баёни матлаб нотикро дастболо гардонад ва тири ў ба ҳадаф расад, ки аҳли ҷомеа ба лутфи ў мубтало гардад ва боз ба шунидани лаҳни баёни ў муштоқ бошад ва ба ў аҳсан хонад.

Риояи ҳусни суҳан, қоидаҳои дастури (грамматики)-и забон, осонии талаффуз, ороиши суҳан бо зебоиҳои бадеӣ дар маҷмӯъ аз шартҳои суҳанварӣ мебошанд. Суҳан ифодаи шахсияти ғоянда аз назари дониш, мантиқ, огоҳӣ дар қавоиди забону луғат ва бадеият мебошад.

Аз ин ҷост, ки ба ақидаи Шайх Саъдӣ дар суҳан айбу ҳунари мард ошкор мегардад:

*То мард суҳан нагуфта бошад,
Айбу ҳунараш нуҳуфта бошад.*

Суҳан дар се навъ гуфта мешавад:

Суҳани содда, ки бидуни ороиш ва танҳо барои огоҳии дигарон гуфта мешавад ва вазифаи хабар доданро дорад. Суҳани содда печидагӣ надорад, содда ва фаҳмо гуфта мешавад.

Суҳани ораста, ки ба нияти таъсир ба рӯҳия ва қалби шунаванда гуфта мешавад ва муассиру дилпазир аст. Суҳани асарҳои бадеӣ аз ҷумлаи ин навъ ба ҳисоб меравад.

Суҳани воло ва ҳамосӣ, ки барои барангехтани эҳсосот ва ба ҳаяҷон овардани шунавандагон эрод мешавад.

Каси моил ба суҳанварӣ бо дигар суҳанварон ҳамкорӣ намуда, сабки суҳангӯёни гуногунро биёмӯзад ва худ ба мақоми авсат (миёна)-и суҳанварӣ бирасад. Суҳангӯӣ бояд чанд мавзӯро пешакӣ дар зеҳни худ парварида бошад аз масоили адабӣ, иҷтимоӣ, динӣ, ахлоқӣ, сиёсӣ ва ғайра, то ки ба муқтазои ҳол ба яке аз онҳо муроҷиат намуда бошад.

Чанд шартҳои зерин барои суҳанвар низ лозим аст, ки риоя карда шаванд:

1. Ба ягон мақсад гуфтори дигаронро ба нафъи худ тағйир додан лозим нест.
2. Он чӣ ба шунаванда тавсия мешавад, бояд бо ниёзи ў мувофиқ биёяд.

3. Вақти суҳан гуфтан аз мавзӯҳои барои суҳанвар ноошно қатъан барҳазар бояд буд.

4. Суҳан бояд аз айбҷӯӣ холи бошад ва ба ин хотир афқору суҳани дигаре рад карда нашавад.

5. Дар сурати истифода аз суҳану нукоти дигарон зикри манбаъ бояд дақиқ ва маълум бошад.

6. Ба мавзӯи мавриди баҳс бояд алоқамандӣ, этиқоду боварӣ ва камоли оғаҳи дошта бошад.

7. Аз ифодаи эҳсосоти сохта, вақте мавзӯ дар дилу қони ғӯян-да таъсир надорад, низ эҳтироз бояд кард.

8. Аз ихтисори аз ҳад зиёди матлаб низ худдорӣ кардан лозим аст.

9. Дар сурати итмоми матлаб ба мавзӯи дигар гузаштан лозим нест, зеро вай кайфияти ҳосилшударо мекоҳонад ва баҳси тоза нотамом мемонад.

Машқи 16. Фикрҳои насихатомӯзро хонед ва дар алоҳидагӣ маънидод кунед.

1. Ағлаби нотиқон зимни суҳанронӣ сари хешро поин андохта ба шунавандагон тавачҷуҳе зоҳир намекунанд. Ин амал ба он монад, ки байни онҳо робитае нест. Ин тартиб дар суҳанронӣ манфист ва қобили қабул нест.

2. Баёни дилнишину марғуб боист дар ҳама ҳолатҳо табиӣ бошад. Нотиқ дар таълимгоҳ ва толорҳои бузург зимни суҳанронӣ ба миқдори шунаванда набояд таъя намояд. Яъне барои даҳ ҳазор нафар шунаванда ҳамон тавре сӯҳбат намояд, ки барои як фард ҳарф мезанад.

3. Он шахсоне, ки истеъдоди табиӣ баёни маҳсусе доранд, бештар бояд дар ҷаласаҳои бузург ҳунарнамоӣ намоянд.

4. Шахси нотиқ дар мавқеи суҳанронӣ боист тавре ҳарф бизанад, ки ғӯе танҳо як нафар дар муқобилаш истодааст ва ӯ барои ҳамин як нафар суҳан меронад.

5. Бо тамоми эҳсосоти қалби худ ҳарф бизанед, зеро эҳсосот ва самимият беш аз ба қор бурдани тамоми қонунҳои суҳанронӣ ба хуб ҳарф задани Шумо кӯмак мерасонад.

6. Чаҳор чиз аст, ки тақрибан дар мавқеи ҳарф задани ҳар кас амал мекунад, вале зимни суҳанронӣ нотиқон онро фаромӯш мекунанд. Ҳол он ки дар мадди назар қарор додани ин нуктаҳо шарт ва зарур аст:

а) лугати муҳими ҳар идораро бо таъкид адо намудан;

б) оҳанги гуфтор боист як маром набошад ва марбут ба ифода пастию баландии савти баён риоя карда шавад;

в) суръат ва сусти талаффузи калимотро кам ва ё зиёд кардан;

г) қабл аз баёни матлаб ва баъдан қадре таҳаммул намудан.

Машқи 17. Ҳикоятро хонед, мазмунашро маънидод кунед ва саволҳо тартиб диҳед.

Овардаанд, ки амир Наср Аҳмади Сомониро муаллиме буд, ки дар он вақт, ки хурд буд, вайро таълим кардӣ ва чӯби бисёре задӣ. Ва амир гуфтӣ, ки ҳар гоҳ, ки ман ба султони расам, сазои вай бикунам.

Шабе тафаккури айёми гузашта мекард, муаллимаш ёд омад, ҳама шаб дар андешаи интиқоми ӯ буд.

Ходимро бифармуд, ки аз бӯстон даҳ чӯби оби биёрад ва якеро гуфт:

– Муаллихро ҳозир кун!

Ходим рафт, то муаллихро ҳозир гардонад. Муаллим пурсид: – Султон чӣ мекард, ки маро ёд кард?

Гуфт: – Фуломеро фармуд, ки биравад аз бӯстои даҳ чӯби оби биёварад ва маро гуфт, ки муаллихро ҳозир кун.

Ҷро маълум шуд, ки дар банди интиқоми вай аст, дар роҳ, ки меомад ба дари дӯкони мевафурӯше расид ва дурустӣ бидод ва аз вай обии хуб харид ва дар остин кард.

Чун пеши Наср омад, амир чӯбе баргирифт ва гуфт: – Дар ин чӣ гӯӣ?

Гуфт: – Саҳл аст. Даст дар остин кард ва он мева берун овард ва гуфт:

– Зиндагонии подшоҳ дароз бод, калимае дорам.

Гуфт: – Бигӯӣ!

Гуфт: – Ин мевае бад-ин латифӣ, зодаи он чӯб аст.

Султон чун ин бишунид, бағоят биписандид ва расми маоши вай то зинда буд, муайян гардонид. Баъд аз он зиндагонӣ ба фароғат гузаронид.

(Аз «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ).

Машқи 18. Шеърро ифоднок хонед. Калимаҳои душворфаҳмро шарҳ диҳед. Мазмунашро бо табдили матни наср баён кунед.

*Сухан сардафтари девони ишқ аст,
Сухан ганҷинаи султони ишқ аст.*

*Зи дил файзе, ки ҷўйї, ҷуз баён нест,
Забони теғ чун теғи забон нест.
Сухан зоҳир кунад сўзи ниҳонро,
Зи шамъи дил барафрўзад ҷаҳонро.
Сухан сарчашмаи дарёи ишқ аст,
Сухан сармояи савдои ишқ аст,
Ки гар дар сафҳаи олам набудї
Нишон аз одаму олам нубудї.
Кї ҳоли рафтаву оянда гуфтї,
Кї чандин маънии поянда гуфтї...
Сухан ваҳй аст, мо ариши баринем,
Сухан сеҳр аст, мо сеҳрофаринем.
Чї ҷойи сеҳру эъҷози Масеҳ аст,
Ҳаёти мо зи гуфтори фасеҳ аст...
Касе худ бесухан чун зинда монад,
Дар иқлими бақо поянда монад.*

Низомии Ганҷавї

Дарси 9. МЕЪЁРИ АДАБИ ВА МАДАНИЯТИ СУХАНВАРИ

Хонед ва дар лавҳи хотир нигоҳ доред! Меъёри забони адаби яке аз масълаҳои асосии маданияти суҳан мебошад. Аз ин ҷост, ки дар аксари қорҳое, ки ба маданияти нутқ бахшида шудаанд, нутқеро, ки мувофиқи меъёри забони адаби баён мешавад, дуруст меҳисобанд. Агар меъёри забон риоя шавад, нутқ солим аст, вале меъёр риоя нашавад, нутқ солим нест.

Пас, худи меъёр қист? Истилоҳи меъёр дар забоншиносї ода-тан ба ду маънї фаҳмида мешавад: аввалан, воситаҳое фаҳмида мешаванд, ки аз тарафи умум қабул шуда, дар забон устувор гардидаанд; сониян, воситаҳои забониеро меъёр меноманд, ки аз тарафи дастури забон, луғатҳо ва маълумотномаҳо тавсия гардида, бо мисолҳои асарҳои нависандагони маъруф тақвият ёфтаанд. Аз ин бармеояд, ки дар истифодаи ҳамаи унсурҳои овозшиносї (овоз, задаи калима, оҳанг), воҳидҳои луғавию фразеологї, маъноҳои асосию иловагї ва тобишҳои маъноии онҳо, тарзу воситаҳои сохтани калимаю таркибҳо, тағйири шаклҳои дастурии калима, қор

фармудани воситаҳои дастурӣ, сохтани ибораю ҷумлаҳо, муносибати маъноӣ ва наҳвӣ дар онҳо забони адабӣ меъёри худро илқо мекунад. Меъёри забони адабӣ ҳамаи он воҳидҳои забонро ба низом медарорад, устуворӣ ва пойдорӣ мебахшад.

Забон ҳодисаи ҷамъиятӣ ва таърихӣ аст, бинобар ин ҳамеша тағйир ёфта меистад. Вале, ҳар дигаргунии ба вучуд омадаро эътироф намекунад, балки чанд муддат ба ҳоли худ воমেгузорад, то ки хуб ҳазм ва корхӯрда шавад. Аз ҳамин сабаб устувории меъёри забони адабиро ба яхи рӯйи дарё ва инкишофи доимии забони зиндаро ба маҷрои зерӣ ях ташбеҳ мекунанд. «Моҳияти ҳама гуна забони адабӣ дар танзиму пойдорӣ он аён мегардад» – гуфтааст забоншиноси рус Л.В. Шерба. Аз ин рӯ, меъёри забони адабӣ ҳар қадар корхӯрда ва устувор бошад, ҳамон қадар пуриқтидору тавоно мегардад.

Забони адабии тоҷик дар ҳар марҳилаи инкишофи худ тўли зиёда аз ҳазор сол меъёри аниқӣ истифодаи сухан, усули калимасозӣ, қолибҳои ифодаи фикр дошт ва аҳли маърифат ба талаботи он комилон риоя мекарданд. Агар коҳиши андаке рӯй меод, зуд пешгирӣ карда мешуд.

Бо вучуди ин забони назму насри бадеӣ дар ҳама давру замон бетағйир намондааст: гоҳ соддаву саҳеҳ баён кардани матлаб меъёри забони адабӣ қарор мегирифт, гоҳ майли суханбозиву лафзпардозӣ, печидагӯйиву душворписандӣ мешуд, вале ҳамеша байни забони адабӣ забони зиндаи халқ робита вучуд дошт, ки ба василаи он забони адабӣ аз сарчашмаи хушкнашавандаи худ шодоб мегардад.

Чунончи, соддаву салис ифода кардани маъноҳои баланд тақозои сабки хурсонӣ буд, ки намунаи онро дар асари Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ ва муосирони ӯ дидан мумкин аст:

*Рӯдакӣ чанг бигрифту навохт,
Бода андоз, к-ӯ суруд андохт...*

Соддагии тарзи баён дар насри ривоятӣ («Ҳазору як шаб», «Чор дарвеш», «Самаки айёр») ва насри бадеӣ (дар «Бадоеъу-воқоъ»-и Восифӣ) далели робитаи қавии забони адабӣ бо забони зинда ба шумор меравад.

Баъди табаддулоти сиёсӣ дар Осиёи Марказӣ дар меъёри забони адабии тоҷик тағйироти бештар рӯй дод: аз забони зинда кали-

маю таркибҳо, ибораҳои рехта, ифодаҳои маҷозӣ, қолабҳои ифодаи фикр ба забони адабӣ дохил шуданд ва як миқдор калимаю истилоҳҳои нав аз забонҳои дигар ворид гаштанд. Барои ин баъзе калимаю ифодаҳоро ба тарзи таҳтуллафзӣ тарҷума карда, дар матбуоту нашриёт қор фармудан гирифтанд. Баъзе аз адибони камтаҷриба ва рӯзнамонигорони бесалиқа калимаву ифодаҳои ношоистаро дар асару мақолаҳояшон истифода карданд, ки дар истифодаи воҳидҳои луғавию дастури бесарсумонӣ ба маён омад, ки ин маънӣ ба маданияти сухан футур овард.

Устод С. Айнӣ бо мақсади пеши ин ҷараёни номатлубро гирифтанд мактубҳои кушод навишта, ба адибоне, ки ба қадри каломии фасеҳ намерасиданд, ишораи нозуки маҳрамонае кард. Меъёри забони адабӣ бо ташаббуси адибони хушсалиқа ва забондонони маъруф, алалхусус устод С. Айнӣ хеле сабук карда шуд ва забони адибии тоҷик ба дараҷаи забони адабии миллӣ расид.

Машқи 19. Порчаҳои шеърро ифоданок хонед ва баъд аз он мазмунашро маънидод кунед.

*Чу гуфтори беҳуда бисёр гашт,
Сухангӯӣ дар анҷуман хор гашт.*

* * *

*Магӯӣ он сухан, к-андар он суд нест,
К-аз он оташи баҳр ҷуз дуд нест,*

* * *

*Сухан нарм гӯӣ, эӣ ҷаҳондида мард,
Маолоӣ лабро ба гуфтори сард.*

* * *

*Сухан беҳтар аз гавҳари обдор,
Чу бар ҷойгаҳ бар барандаш ба қор.*

Абулқосим Фирдавӣ

Машқи 20. Аз ҷумлаҳои зерин унсурҳои луғавии шевагиро пайдо кунед. Гӯед, ки ин гуна калимаҳо ба меъёри забони адабӣ мусоидат мекунанд ё не? Мавриди истифодаи онҳоро муайян кунед (Дар тасвири нависанда ва нутқи қаҳрамон бо кадом мақсад оварда шудаанд).

1. — Ана ита-ита лагат кард, — гӯён почаҳои лойолудаширо бар замин кӯфта чӣ гуна поймол карда шудани саракҳоро нишон дод (С.У.).
2. — Бувиҷон, мана хафа карданба дилатон мешавад-мӣ? — Не, чува дилам мешудааст! — Биё, ҳамту, ки бошад, на ман туя озор медиҳам ва на ту мана (Ҳ.К.).
3. Дид, ки воқеан ҳам дар он ҷо марди нимбараҳнае почакӣ (оташдони муваққати аз санг) сохта, алов карда, чизеро дар аланга тоб дода нишастааст (С.У.).
4. Шаб дар канори дарё гоҳо боло, гоҳо калапо омада, барои ёфтани гузар кӯшиш мекардем (Алии Хуш).
5. Мӯйҳои сафедаш аз таги уребчааш паға-паға шуда баромада истоданд (Ҳ.К.).
6. Ў ҳайрон шуда хост, ки чашмашро молиш диҳад, аммо дасташ боло намерафт. Аз ин ҳубдур гаранг шуда монд (Ҷ.И.).

Машқи 21. Порчаи зеринро хонед, калима ва шакли воситаҳои дастури ба худатон ноошноро ёбед ва гӯед, ки чаро онҳо дар забони адабии имрӯза истифода намешаванд. Ин порча кадом хусусияти меъёри забони адабиरो собит менамояд?

Бояд донист, ки раият маҳалли дахли вилоятанд ва аскария мавриди харҷ. То дахл набувад харҷ мутаҳаққиқ нашавад, балки салтанат бе раият мутасаввир нагардад... Пас, подшоҳ, ки мушфиқи дарвеш аст, нигоҳбони мулку давлати хеш аст, адлу раъфати султон мӯчиби амну истиқомат аст мар раиятро, то иморату зироат беш иттифоқ афтад. Ва чун иморату зироат ва адлу раъфати султон ва арзонӣ баландовоза шавад, бозаргону мусофирон дар ин шаҳр рағбат оранд ва ғаллаву қумош ва дигар матоъ биёваранд, пас, мулк ободон шавад ва хазоин маъмур гардад. Ва бад-ин сабаб лашкариён серу фароҳдаст гарданд. Ва чун аскар қавӣ бошад, ҳавзаи миллат маҳфуз гардад ва шароит ривоч ёбад. Ва чун дину миллат ривоч гардад, худойро таоло ва бузургони динро хуш ояд. Фалочарам, ба ободии дунёи хеш уқбои хешро маъмур тавон дошт.

(Аз китоби «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Дониш).

Шарҳи луғат:

Аскария — лашкар, қўшин, сипоҳ.

Бад-ин — шакли кўҳнаи **пешоянди ба; ба ин**

Дахл — даромад, воридот.

Қумош — газвори абрешимӣ, шоҳӣ.

Мар — ҳиссаҷаест, ки пеш аз калимаи дорои пасоянди «-ро» меояд ва як навъ маъноӣ таъин ва таъкидро мефаҳмонад, гоҳо барои зинати калом воқеъ мегардад.

Мутаҳаққиқ — таҳқиқ, тақсим.
Мутасаввир — тасаввуршаванда, қобили дарк.
Мўчиб — боис, сабаб.
Раият — табаа, оммаи мардуми фармонбардор.
Рафъат — раҳм, меҳрубонӣ.
Таоло — баланд шуд! Баъд аз номи Худо меояд.
Уқбо — охират.
Фалочарам — пас, бинобар ин, аз ин рӯ.

Дарси 10. МЕЪЁРИ ОВОЗШИНОСӢ ВА МАДАНИЯТИ СУХАН

Хонед ва дар лавҳи хотир нигоҳ доред! Барои он ки сухани мутакаллим ба мусоҳиб комилан фаҳмо бошад, бурро ва шунаво талаффуз кардани нутқ, пурра ва равшан шунида шудани овозҳои калима, барҷо будани задаи калима ва ба матлаб мусоидат намудани оҳанги гуфтор аз шартҳои аввалиндараҷа маҳсуб мегардад. Пайдост, ки талаффузи овозҳои калима ва ҷойи зада аз рӯйи мароми забони адабии ҳозираи тоҷик воқеъ мегардад. Ҳангоми риоя накардани мақоми овозӣ дар талаффузи баъзе овозҳо ғалатҳо содир мегарданд, ки онҳо боиси костани ҳусни баён мегарданд.

Масалан, ба ҷойи **садоноки «ӯ» овози «у» талаффуз** мешавад, яъне ба ҷойи «**рӯз**», «**рӯй**», «**қўшиш**», «**дўзанда**», «**пўшондан**» — руз, руй, кушиш, дузанда, пушидан талаффуз мегардад, ки хилофи меъёри талаффузи адабист. Дар баъзе ҳолат чунин тарзи талаффуз боиси тағйир ёфтани маънӣ мегардад: **бачаи гӯл — бачаи гул, ош хӯрд — ош хурд; кӯш то халқро ба кор ой — куш то халқро ба кор ой.**

Баъзан калимаву ибораҳои **тағир, мулоим, осоиш, барои, ҷойи кабуд, абрӯи сиёҳ барғалат тағ-ир, муло-им, осо-иш, баро-и; чо-и кабуд, абрӯ-и сиёҳ** талаффуз мешавад, ҳоло он ки мувофиқи меъёри адаби **тағйир, мулойим, осойиш, ҷойи кабуд, абрӯии сиёҳ** гуфтани лозим аст.

Ҳусни баён талаб мекунад, ки дар вақти талаффузи овозҳо ва пайваस्ताҳои овозӣ тарзи талаффузи ҳиҷоҳи заданокӯ беадад риоя шавад. Маъмулан дар ҳар як калима равшантару барҷастатар талаф-

фуз шудани яке аз ҳиҷоҳо нисбат ба ҳиҷоҳои дигар ба мушоҳида мерасад.

Чунончи, дар байти зерини шоири номии тоҷик Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ ду хел талаффуз шудани калимаи «**мардӣ**» ба гӯш мерасад:

*Мардӣ набувад фитодаро пой задан,
Гар дасти фитодае бигирӣ, мардӣ.*

Агар дар мисраи аввал ҳиҷои дуҷуми ин калима (**-дӣ**) равшантар шунида шавад, дар мисраи дуҷум ҳиҷои аввали он (**мар-**) барҷастатар ба гӯш мерасад.

Оҳанги гуфтор ҳам барои саҳеҳ ифода намудани матлаб мусоидат менамояд. Оҳанг калимаро ба калима, ҷумларо ба ҷумла алоқаманд мекунад ва воҳиди яклухтро танзим медиҳад. Бо ёрии оҳанг ҷумла мазмуни ахбор, пурсиш ва фармоиш пайдо мекунад, бо воситаи тасниф ҷумла ба фосилаҳо ҷудо шуда ба таҷзияи сомони маъно замина фароҳам меоварад. Барои саҳеҳ ифода намудан матлаб, пеш аз ҳама, оҳанги ахбор, пурсиш ва фармоиш бояд равшан бошад, зеро бо тағйири оҳанги ҷумла мақсади гуногунро ифода кардан мумкин аст: Падарат омад. Падарат омад? Падарат омад!

Монанди ҳамин ҳадди фосилаи таснифро тағйир дода, мазмуноҳои гуногунро ифода кардан мумкин аст: Ду рӯз боз/кор мекунад. Ду рӯз/боз кор мекунад.

Бо исти кӯтоҳ ҷудо кардани хабари ҷумла ё феъли ёвар аз ҷузъи маънодори таркиб низ галати гуфтор шуморида мешавад: Ман ҳамин қисми маърузаатонро/мехонам. Муҳокимаи масъала бо ҳамин анҷом/меёбад. Ҳозирон аз маҷлис баромада ба ҳар сӯ пароканда/мешаванд.

Яке аз талаботи маданияти сухан дар калимаҳои ҳамнишин сабуку раво ва озоду равшан талаффуз шудани овозҳои нутқ мебошад. Забоншиносон ба якдигар наздик воқеъ гардидани овозҳои якхеларо, ки боиси мазмуни талаффуз мегарданд, танофури ҳуруф номидаанд. Ба ин маънӣ ба байти зерин эътибор диҳед, маълум мегардад, ки такрори ҳамсадоҳои «д» ва «з» таноуби ҳодисаҳои «**б-п**» ва «**з-с**» ба озоду раво талаффуз шудани калимаҳои як ҳиссаи мисраи дуҷум (дузд зар боз пас) монанд мегардад:

*Гар тазарруъ куню гар фарёд,
Дузд зар боз нас нахоҳад дод.*

Ҳамин тавр, риояи меъёри овозшиносӣ барои саҳеҳу равшан ифода кардани матлаби гӯянда мусоидат менамояд.

Машқи 22. Ба ҷуфти калимаҳои зерин диққат дода, талаффуз ва навишти онҳоро муайян кунед. Гӯед, ки тағйири маъноӣ калимаҳои ҳамҷуфт дар чист. Ҳангоми ба ташдиди калимаҳо риоя накарда талаффуз кардан чӣ ҳодиса рӯй медиҳад?

1. Гул – гӯл, сум – сӯм, бур – бўр, куш – кӯш, хурд – хӯрд ...
2. Ман – манъ, ало – аъло, шер – шеър, бад – баъд, рад – раъд ...
3. Мода – модда, ака – акка, дара – дарра ...
4. Бара, ара, пура, кала, паша, тило, лата, фала ...

Машқи 23. Аз ҷумлаву байтҳои зерин танофури ҳуруфро пайдо кунед ва роҳи ислоҳи онҳоро нишон диҳад.

1. Одина, ки бо бӯйи бади пунбадонаҳои мағоркардаи гарамшуда тобоварӣ карда натавониста бемор шуда буд, дар казармаи завод ба тарбияи яке аз ҳамватанони худ хобид (С.А.). 2. Вақте ки автобус ба баландии тақрибан чаҳор ҳазор метр баромад, роҳи кӯҳӣ интиҳо ёфт (Ш.Ҳ.).

3. Он шоҳи шуҷоъ гар бикашад тире камонро,
Дар як кашишаш шашсаду шаш тир бидӯзад.
4. Дӯст оҳиста даст бурда ба меҳр,
Доғро пок мекунад аз чеҳр.

Дарсҳои 11–12. ХУСУСИЯТҲОИ ЛУҒАВИИ КАЛИМА ВА ҲУСНИ БАЁН

Хонед ва дар лавҳи хотир нигоҳ доред! Дурусту равон ва саҳеҳу беғалат ифода кардани фикр ба интиҳоб ва мавриди истифодаи калимаҳо, риояи таносуби маъноӣ воҳидҳои луғавӣ ва тобиши маъноӣ онҳо марбут аст. Ғалат кор фармуда шудани калима (хоҳ услубию хоҳ ғайриуслубӣ) бо сареҳ ифода шудани фикр монев мегардад.

Ин буд, ки маданияти сухан ифодаи дурусти воҳидҳои луғавиро мепазирад. Унсурҳои луғавиро дуруст ва бамаврид интихобу сара карда, истифода намудан лозим аст. Дар акси ҳол аз диди хусни баён камбудиҳо падидаи меоянд. Ин гуна нуқсонҳоро ба ду **гурӯҳ** ҷудо кардан мумкин аст:

1. Дар натиҷаи ба назар нагирифтани маъноӣ калимаҳо. Ин гуна нуқсон аз камбағалии захираи луғавии мутакаллим ва мукамал надонишани маъноӣ калимаҳо сар мезананд.

Масалан, дар ҷумлаи, «**Мардуми аз дуру наздик омада ба зиёрати мазор ҳар гуна ғаниматҳо меоварданд**», калимаи «**ғанимат**» ба маъноӣ нарзу ниёз кор фармуда шудааст, ки дуруст нест. Калимаи «**ғанимат**» маъноӣ нақдина, пулу мол дорад, вале он чунин пулу мол аст, ки бо зӯри ситонда шуда бошад ё нақдинаест, ки бе ранҷ ба даст ояд.

Маъноӣ луғатро надониста кор фармудан бештар дар он ҳолат рӯй медиҳад, ки калима аз забони дигар тарҷума шавад ва маъноӣ он на ба ҳама маълум бошад.

Масалан, дар забони русӣ калимаи «долг» ду маъноӣ дорад: 1) **вазифа**, 2) **қарз**. Тарҷумонҳо бо маъноӣ дуҷуми ин калима иборанди кардаанд: **қарзи шахрвандӣ, қарзи инсонӣ... Мудофаи Ватан қарзи муқаддаси ҳар як шахрванд аст. Маълум аст, ки «мудофаи Ватан» қарз нест (маъноӣ дуҷуми «долг»). Мудофаи Ватан вазифаи ҳар як шахрванд аст (мудофаи Ватан вазифа аст (маъноӣ аввали «долг»).**

Баъзан нобаҷову бемаврид кор фармуда шудани воҳидҳои луғавӣ ба чашм мерасад.

Масалан, ҷумлаи « ... **ба ҳар кадомаш мувофиқи кирдорашон чораи сазовор дода мешуд**» (*Б. Азизӣ, «Ҳикояҳо»*) мантиқан дуруст нест, зеро ки ба касе барои рафтори муносибаш «чора мебинанд», на чора медиҳанд. Монанди ҳамин, дар ҷумлаи «**Қаблан тахтаи фахрӣ буд, баъдтар онро ба тахтаи эълонҳо иваз карданд**» истифодаи нобаҷои ибори «иваз кардан» ба назар мерасад, чунки вай ба ҷойи ибори «**табдил додан**» кор фармуда шудааст (аён аст, ки ҳамон тахтаи фахриро баъдтар ба тахтаи эълонҳо табдил додаанд).

Дар забон калимаҳои мавҷуданд, ки таркиби овозиашон ба ҳамдигар наздик аст ё ҳангоми талаффуз монанд мешаванд. Дар вақти ифодаи фикр ба ҷойи якдигар кор фармуда шудани онҳо, яъне калимаҳои ҳамрешаи гуногунмаъно (паронимҳо) ба чашм мера-

сад, ки дуруст нест, чунки ин маънӣ боиси носаҳеҳ ва тира ифода гаштани матлаб мешавад.

Масалан, дар ҷумлаи зерин ба ҷойи феъли «сарф кардан», «сарфа кардан» навишта шудааст, ки мантиқан ғалат аст: **Баъд аз вафоти падар аҳли оила мероси аз ӯ боқимондари сарфа карданд.**

Бояд гуфт, ки кор фармуда шудани калимаҳои шевагӣ, калимаҳои кӯҳна, калимаи ифодаҳои бегона, ки истифодашон мувофиқи талаби меъёри забони адабӣ номатлубанд, боиси ба миён омадани ғалати луғат ва норавшон ифода ёфтани фикр мегардад: **Шоқосим рӯйи қолинчаи мо ёнбош карда буд. ... сарашро сила карда аз пешонааш мучӣ кард.**

*Чаппасар гаштам аз акси газих,
Баъди даҳ хез карданиш дарёб.*

Феълҳои «ёнбош кардан», «мучӣ кардан», «чаппасар гаштан» хоси лаҳҷаҳои гуногуни забони тоҷикӣ буда, муродифҳои адабӣ дорад: паҳлӯ задан, бўса кардан, баргаштан.

Ҳамин тавр, ҳусни баён талаб мекунад, ки ҳангоми ифодаи фикр калимаи матлубро интихоб намудан, маъноии воҳидҳои луғавиро доништа кор фармудан ва тобишҳои маъноии онҳоро дар мадди назар доштан зарур аст.

Машқи 24. Ҷумлаҳои зеринро хонда калимаву ибораҳои нобачо истифодашударо, ки боиси сербории гаштаанд, ёбед. Онҳоро бо калимаҳои мувофиқ иваз карда, ҷумлаҳоро ба дафтар нависед.

1. Дар ҷойи аз ҳама танги дара харсанге пеши роҳро банд карда буд. 2. Ў чанд рӯз боз алафи хушк ёфта наметавонист. 3. Дар як тарафи дӯкон зарфҳои аз гил сохташуда чида шуда буданд. 4. Дар ноҳияҳои кӯҳӣ борон меборад. 5. Ногоҳ садои тирхоликунӣ шунида шуд. 6. Консерти мусиқии кӯҳиро мешунавонем.

Намуна: Дар ҷойи аз ҳама танги дара харсанге пеши роҳро банд карда буд. – Дар тангнои дара харсанге пеши роҳро банд карда буд.

Машқи 25. Ҷумлаҳои зеринро хонед ва гӯед, ки дар онҳо кадом калимаҳо зиёдатианд. Ҷумлаҳоро таҳрир кунед ва ба дафтар нависед.

1. Шуморо ба гап намегирам, ки аз кори худ намонед. 2. Шоир хислати гарибнавозии қаҳрамонро нишон додааст. 3. Ҳодисаҳои ба дарс наомадани талабагон кам шуд. 4. Корҳои обёри қардани заминҳоро ба охир расониданд. 5. Онҳо дар иҷрои нақша саҳми арзандаи худро гузоштанд. 6. Воқеаҳои бетартибиро пешгирӣ қардан лозим аст. 7. Онҳо бо кори тартиб додани рӯйхат машғуланд.

Машқи 26. Чумлаҳои зеринро ханда, воҳидҳои луғавии нодуруст истифодашударо ёбед ва сабаби содир шудани нуқсонҳоро шарҳ диҳед .

1. Ҳангоми мутолиа хонандагони камтаҷриба, албатта, ба калимоти барояш мавҳум дучор мешаванд. 2. Аммо ҳоло фақат дарди Шаҳлоро не, зебоии тани чун шабеҳи барфи гарднагирифтаи ўро ҳам медидам (*М.Н.*). 3. Барои заҳматҳои кашидаи чандинсола ба устодон изҳори миннатдорӣ мекунем. 4. Дар фасли зимистон маҳсусан бардаму солим парво намудани ғусфандон хусусияти ба худ хос дорад. (*Г.*) 5. Инак, ҷавонро лозим меояд, ки ба таври глобалӣ андеша намоянд. 6. Карима аз зумраи он занҳои пешқадам аст, ки бори балеғӣ иттиҳорона ва бардагиву бандагиро қабул накарда бар алайҳи ҳама анвои зумуроти касиф бо ҳар роҳи тариқа размидаанд... (*Г.*).

Дарси 13. КАЛИМАСОЗӢ ВА МАДАНИЯТИ СУХАН

Хонед ва дар лавҳи хотир нигоҳ доред! Калимаҳо қолибҳоеанд, ки барои ифодаи маъниҳо истифода мешаванд. Азбаски маъниҳо (мафҳумҳо) назар ба миқдори калимаҳо зиёданд, барои пайдоиши калимаҳои нав эҳтиёҷ ба вучуд меояд. Забон бо мақсади таъмини эҳтиёҷи ба ифодаи маъниҳо доштааш ба калимасозӣ мепардозад. Ин маъни мувофиқи қонун ва қоидаҳои дохилии забон ба даст меояд.

Калимасозӣ воситаи асосии бойшавии таркиби луғавии забон мебошад. Калимаҳои наво, ки дар натиҷаи дигаргуниҳои иҷтимоӣ, хоҷагӣ, инкишофи илму маданият ва монанди онҳо пайдо шудаанд, бо роҳи калимасозӣ сурат гирифтаанд.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик тарз ва усулҳои гуногуни калимасозӣ ба назар мерасад. Тарзу усулҳои калимасозӣ дар давоми солҳо такмил ва инкишоф меёбад. Ҳар як усули калимасозӣ дар замони пайдоиш барои пурра кардани таркиби луғавӣ ба мақсади таъмини эҳтиёҷи ба калимаҳои нав доштаи забон ба вучуд меояд, бинобар ин дорои аҳамияти хосса мебошад.

Дар забони тоҷикӣ калимаҳои нав бо усулҳои калимасозии сарфӣ, сарфию наҳвӣ, луғавию наҳвӣ ва луғавию маъноӣ сохта мешаванд.

Дар байни усулҳои калимасозии забони тоҷикӣ усули сарфии калимасозӣ сермаҳсул аст. Усули сарфии калимасозӣ бо вандҳо сохта шудани калимаҳоро дар бар мегирад.

Дар усули сарфии калимасозии вандӣ дар натиҷаи ба созаии маънодор ҳамроҳ шудани вандҳои (аффиксҳои) калимасоз калимаи нав сохта мешавад. Дар забони тоҷикӣ пасванду пешвандҳои калимасозии зиёде бо ҷашм мерасанд, ки ҳар кадоми онҳо дорои вазифаи муайян мебошанд.

Масалан, тавассути пасванди **-ӣ** дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҳам исмҳои гуногун (шоҳӣ, сӯзани, сабзӣ, сиёҳӣ, кабудӣ...) ва ҳам сифатҳои нисбӣ аз қабилҳои либосӣ аскарӣ, меҳнати дастӣ, шоири самарқандӣ, хубони тошкандӣ, кишти тирамоҳӣ ва монанди инҳо сохта мешавад.

Яке аз шартҳои асосии маданияти суҳан аз унсурҳои зиёдатуви нодакор ҳоли будани калима мебошад. Вале, бидуни риояи ин шароит дар баъзе ҳолатҳо сӯйистеъмом шудани пасванди **-ӣ** ба мушоҳида мерасад.

Дар ҳолатҳое, ки матлабро бо ҳуди исми ифода кардан мумкин аст, ба исми «пасванди **-ӣ**»-ро бемаврид илова карда, ибораҳои нодуруст ва ғушхарош сохтаанд. Чунончи, ибораҳои **«беморхонаи қишлоқӣ»**, **«кинотеатрҳои шаҳрӣ»**, **«интизоми меҳнатӣ»**, **«митинги мотамӣ»**, **«комиссияи тафтишотӣ»**, **«дарси такрорӣ»** аз ҳамин қабиланд. Ҳол он ки ба ҷойи онҳо беморхонаи қишлоқ, кинотеатрҳои шаҳр, интизоми меҳнат, митинги мотам, комиссияи тафтишот, дарси такрор гуфтан, яъне матлабро на бо сифати нисбӣ, балки бо ҳуди исми ифода намудан мувофиқи мақсад аст.

Ҳоло бо ҷойи **«тамошобин»** калимаҳои **«тамошогар»** ва **«тамошочӣ»**-ро истифода мебаранд, ки ба назар аҷибу ғариб менамоянд. Пайдост, ки пасвандҳои **-гар**, **-чӣ** ба исмиҳо пайваस्त шуда, амалиёт, машғулият ва хусусиятро ифода менамояд, бинобар ин

ба калимаҳои фавқуззикр эътироз кардан лозим нест. Вале, дар ҷумлаи «**Оташи интиқомгирӣ дар дили ӯ афрӯхт**» калимаи «**интиқомгирӣ**» гӯшнавоз нест, зеро ки худи калима «**интиқом**» бе ҷузъи-гирӣ матлаби ғӯяндаро ифода мекунад: **Оташи интиқом дар дили ӯ афрӯхт**.

Сабаби асосии пайдо шудани ин гуна исмҳои мураккаб бо исми амал сохтани калимаҳои мураккаб аст. Чунончи, калимаи «исти-фода» исми амал аст, яъне маънои «**истифода**» фоида бурдан ме-бошад. Аз ин рӯ, ба вай ҷузъи «**бар**» илова карда, тавассути пас-ванди **-ӣ** калимаи мураккаби «**истифодабарӣ**» сохтан ҷоиз нест. Ба ҷойи «**Кўпрук аз истифодабарӣ баромад**», «**Кўпрук аз истифода баромад**» гуфтан мувофиқи талаби ҳусни баён аст.

Монанди ҳамин, ба исми амал илова кардани ҷузъҳои **-кунӣ**, **-ёбӣ**, **-шавӣ**, **-диҳӣ** ҳам барои ифодаи саҳеҳи матлаб зарурате на-дорад. Мулоҳиза кунед: ташаккулёбии адабиёти тоҷик — **ташакку-ли адабиёти тоҷик**, ташаккулёбии ҷаҳонбинии нависанда — **та-шаккули ҷаҳонбинии нависанда**, табассумкунии кўдак — **табассу-ми кўдак**, харидкунии ғалла — **хариди ғалла**, таълимдиҳии омӯзгор — **таълими омӯзгор**; обнашавӣ — **об нашудан**, ҳозирнашавӣ — **ҳозир нашудан** ва монанди инҳо.

Калимаҳои аслан арабие, ки дар вазнҳои тафъил ва тафаъул омадаанд, дар забони тоҷикӣ исмҳои амаланд: **ташкил**, **таъсис**, **такмил**, **тафтиш**, **таълим**, **табассум**, **тафаккур**, **табаррук**, **таассуб**, **таҷассум**, **такаббур**, **такаллуф** ва монанди инҳо. Бо ин гуна кали-маҳо сохтани калимаҳои мураккаб аз қабилӣ такмилдиҳӣ, таф-тишкунӣ, тадбирбинӣ, табассумкунӣ, табарруқдонӣ, таҷассумдиҳӣ эҳтиёҷе нест.

Баъзан бо ҷузъҳои «**ангез**», «**карда**» ва «**омез**» истилоҳҳои ваз-нину носуфта ва дароз месозанд, ки қубҳи ҳусни баён аст. Исти-лоҳҳои «**барангезанда**», «**координатаи ҷамъбаст кардашуда**», «**фор-мулаи умумӣ кардашуда**» аз ҳамин қабиланд. Ба ҷойи «баранге-занда» ангега гуфтан беҳтар аст. Дар ин ҳол маъно дигар намешавад, вале истилоҳ (калима) сабуктару хушоҳангтар мегар-дад. Монанди ҳамин, дар ибораҳои «**координатаи ҷамъбаст кар-дашуда**» ва «**формулаи умумӣ кардашуда**» феъли ёвари «**кардан**» дар шакли «**карда**» барзиёд ва нобарҷо кор фармуда шудааст, ки аз ин ибораҳо дарозу вазнин шудаанд. Ибораҳои мазкурро дар шакли «**координатаи ҷамъбастшуда**», «**формулаи умумишуда**» ис-тифода кардан мумкин аст.

Ҳамин тавр, на танҳо дар истифодаи воҳидҳои луғавӣ, балки дар кор фармудани соза (афикс)ҳои гуногун низ ба меъёри забони адабӣ риоя кардан, талаботи ҳусни баёнро дар мадди назар доштан зарур аст.

Машқи 27. Чумлаҳои зеринро аз назар гузаронед. Калимаву ибораҳои ғушха-рошро муайян намоед. Чумлаҳоро таҳрир карда ба дафтар нависед.

1. Ин шикастёбӣ ба ӯ таъсир кард. 2. Даҳ адад хона ба истифодабарӣ дода шуд. 3. Хостам, ки ба дарсдиҳии вай рафта ғуш кунам. 4. Ин хел мувофиқаткунонӣ боиси афзоиши маҳсулотбарории хоҷагии қишлоқ мешавад. 5. Ин шикастхӯрӣ калонтарин бемуваффақияти онҳо буд. 6. Мӯҳлати ваколатдорӣ ӯ тамом шуд.

Намуна: Имсол аз таъсисёбии мактаб 30 сол гузашт. — Имсол аз таъсиси мактаб 30 сол гузашт.

Машқи 28. Ибораҳои зеринро хонед ва истифодаи нобаҷои пасванди **й**-ро шарҳ диҳед. Шакли дурусти ибораҳоро ба дафтар нависед.

Ҳавои антарктидӣ, хати соҳилӣ, исми абстрактӣ, ядроӣ атомӣ, донишкадаи ботаникӣ, дарси ҷамъбасти, сухани конкретӣ, китобҳои лозимӣ.

Намуна: пирахҳои алпӣ — пирахҳои Алп.

Машқи 29. Дар калима, ибора ва чумлаҳои зерин ба мавриди истифодаи нобаҷои пасванди **-гӣ** ва калимаи «**кӯҳӣ**» эътибор дода, шакли дурусти онҳоро ба дафтар нависед.

Доногӣ, зебогӣ, хатогӣ, устогӣ, бепарвой, тобиши маъногӣ; Онҳо садкилогӣ пахта чиданд; таронаи кӯҳӣ, ноҳияҳои кӯҳӣ, мусиқии кӯҳӣ; Ин мамлакати кӯҳӣ роҳи оҳан надорад. Сохтмони ин роҳ дар шароити душвори кӯҳӣ анҷом ёфт.

Намуна: ошногӣ — ошноӣ; донишкадаи кӯҳӣ — донишкадаи кӯҳшиносии; мардуми кӯҳӣ — мардуми кӯҳистон.

Дарси 14. МЕЪЁРИ САРФИЮ НАҲВИИ ЗАБОН ВА ҲУСНИ БАЁН

Хонед ва дар лавҳи хотир нигоҳ доред! Яке аз шартҳои муҳими ҳусни баён риоя намудан ба қоидаҳои сарфию наҳвии забон мебошад. Пайдост, ки ғалатҳо дастурӣ (сарфию наҳвӣ) ва услубӣ мешаванд.

Ба ғалатҳои сарфӣ нуқсонҳои шаклӣ, саҳеҳ ифода наёфтани маъноҳои дастурӣ, вайрон шудани таносуби маъно бо шакл ва амсоли инҳо дохил мешаванд. Чунончи, дар ҷумлаи «**Шоир бештар ғазалҳои ишқӣ нависондааст**» ба ҷойи феъли бевосита (навиштааст) феъли бавосита (нависондааст) истифода шудааст, ки дуруст нест. Дар ҷумлаи «**Хол бо воситаи китф ба шогирди кунҷков нигоҳе кард**» ибораи «**ба воситаи китф**» ифодаи тоҷиконаи фикр нест, зеро ки тоҷикон ин тарзи ифодаи нигоҳро истифода набурдаанд. Ин маънӣ, бешубҳа, натиҷаи таъсири ибораи русӣ (через плечо) мебошад, инчунин дар забони тоҷикӣ дар ин гуна мавридҳо «**ба қафо нигарист**» мегӯянд: Хол ҳайрон шуда ба қафо нигарист.

Дар ифодаи баъзе муносибатҳои дастурӣ пешояндҳо ихтисор шаванд ҳам, ба баёни матлаб осеб намерасад, вале баъзан ин гуна ихтисор боиси зуҳури ғалати услубӣ мегардад: ... писарча дорӣ, ўро партофта рафтан дилат мешавад? (ба партофта рафтан). Масъаларо ба фоидаи кӣ ҳал карданаширо медонад.

Дар мисоли аввал аз фурӯгузор шудани пешоянди «**ба**» ба маъно осеб нарасидааст. Вале, дар мисоли дигар хатои дастурию услубӣ содир гаштааст, бинобар ин ҷузъи тобеи ибораро дар алоқаи изофӣ пас аз масдар оварда, яке аз пасояндҳоро ихтисор кардан мумкин аст: Ба фоидаи кӣ ҳал кардани масъаларо медонад.

Як миқдор ғалатҳо дар натиҷаи бепарвоӣ ва безътибории соҳибони забон нисбат ба ифодаи фикр сар задаанд. Дар баъзе навиштаҳо ба ҷойи воҳидҳои луғавии ифодагари ашё, ҳодисаву воқеаҳо истифодаи шарҳи онҳо ба чашм мерасад. Ин гуна ифодаи маънӣ ҷумларо пурбор, ифодаро дурушт кардааст, ки аз он ҳусни баён коштааст.

Масалан, дар ҷумлаи «**Талаботи рӯз то рӯз афзояндаи халқро таъмин мекунем**», ибораи «талаботи рӯз то рӯз афзояндаи халқ» аз ҳамин қабил ибораи гӯшхарошу пурбор аст. Дар ин ҷумла ба ҷойи «**талаботи рӯз то рӯз афзояндаи халқ**» ибораи «**талаботи рӯзафзу-**

ни халқ»-ро оварда, «Талаботи рӯзафзуни халқро таъмин меку-
нем» гуфтан кифоя аст.

Базан дар масъалаи мувофиқати хабар бо мубтадо низ ғалатҳо мушоҳида мешаванд. Чунончи, дар ҷумлаи «**Сухбаташ ҳам асар-
ҳояш барин пуртаъсиранд**» дар байни мубтадо – сўҳбат ва хабар –
пуртаъсиранд мувофиқати шахс дида шавад ҳам, дар шумора та-
носуб вайрон шудааст.

Мусаллам аст, ки пурсиш дар ҷумлаҳои саволи бо роҳу воси-
таҳои гуногун (оҳанги гуфтор, пурсишҷонишинҳо, ҳиссаҷаҳои са-
воли ва монанди инҳо) ифода меёбад. Вобаста ба талаботи фикр
гоҳо бо ду восита – оҳанги пурсиш ва ҳиссаҷаҳои саволи ифода
кардан мумкин аст. Вале, бо пурсишҷонишинҳо омадани ҳисса-
ҷаҳои саволи дар забони тоҷикӣ ҳодисаи маъмул нест. Ҳангоми
зуҳури ин ҳодиса ифодаи муғлақ ба назар мерасад ва ҳусни баён
халалдор мегардад: Оё саргузашти Зайнаб нозукниҳоли мо аз чӣ
иборат аст?

Бояд гуфт, ки ҳангоми ҷумлаорой ба тартиби калимаҳо риоя
накардан низ дар ҳусни баён нуқс меояд. Масалан, дар ҷумлаи
«**Тарс забону ҳуш ва дасту пойи ўро лолу карахт карда буд**» ка-
лимаи «лол» танҳо нисбат ба забон истифода мешавад, зеро ҳуш
ва дасту по лол намешавад. Ин ҷумларо ба тариқи зайл овардан
лозим аст: **Тарс забонашро лол, ҳуш ва дасту пойи ўро карахт
карда буд.**

Дар натиҷаи ба қолибҳои сарфию наҳвии ифодаи фикр риоя
накардан ғалатҳои дастурию услубӣ на танҳо дар матбуот, балки
дар асарҳои беадию илмӣ низ ба чашм мерасанд:

– **Ҳуш омадӣ, писарам, – гуфт ва маро ба пеши худ ҷой дода,
як табақ палави оши ғайб доштааст, ки ба пеши ман гузошт.**

Тарзи дурусти ин ҷумла чунин аст:

– **Ҳуш омадӣ, писарам, – гуфт ва маро ба пеши худ ҷой дода,
як табақ палави оши ғайбро, ки доштааст, ба пеши ман гузошт.**

**Мо ҳарду ба ноҳияи Ашт рафтем, ки пешакӣ ба он ҷо хабар
надода будам.**

Ин ҷумларо ба тариқи зайл овардан мувофиқ аст: **Мо, ҳарду
пешакӣ хабар надода, ба ноҳияи Ашт рафтем.**

Баъзе қолабҳои ҷумлаи содда, ки дар забони зинда мустаъма-
ланд, ба меъёри забони адабии гуфтугӯӣ (муошират) ва китобӣ
мусоидат намекунанд, бинобар ин истифодаи онҳо боиси коҳиши
ҳусни баён мегардад. Чунончи, ҷумлаи «**Ман ба дарбон ҳеч чиз**

додагим не «-ро ин тавр бояд таҳрир кард: **Ман ба дарбон ҳеч чиз наододам.**

Калимаву ибора ва ҷумлаҳое, ки аз ҷиҳати сохт ва ифодаи маънӣ нуқс доранд, гўшхарош буда, истифодаи онҳо боиси костани ҳусни баён мегарданд. Шоире суҳанони аз балоғату фасоҳат холиро ба хору хас ташбеҳ карда мефармояд, ки онҳоро ба одамони кар гуфтан ҷоиз аст, на ба сомеъ:

*Рўйи дарёи суҳанро хору хас нўшида буд,
Ин хасу хошокро ман бар карон андохтам.*

Машқи 30. Ҷуфти таркибу ибораҳо ва ҷумлаи зеринро мушоҳида кунед. Ҳамҷуфти дурусти онҳоро интиҳоб карда шарҳ диҳед. Бо таркибу ибораҳои дуруст ҷумла тартиб диҳед.

Нуқли наво — нуқлу наво, нархи наво — нарху наво, истеъдодҳои халқӣ — соҳибистеъдодҳои халқӣ, устои таъмири соат — устои соатсоз, боғи ҳайвонот — аҷоибхона ё ҳайвонотхона: Ў асар навишт — Ў асари худро навишт.

Машқи 31. Ҷумлаҳои зеринро хонед ва ба сарфу наҳви онҳо эътибор диҳед. Ғалатҳои содиршударо ислоҳ карда, шакли дурусти ҷумлаҳоро ба дафтар нависед.

1. Мошини навбатӣ бо маводҳои гуногун аз вилояти Тошканд омад.
2. Инсон қудрати дидани ашёҳои дурро надорад. 3. Депутатҳо ... аз соати 10-и пагоҳӣ то соати 20-и бегоҳӣ ба қайд гирифта мешаванд.
4. Ҳар мактаб дикторҳои худро дорад. 5. Ҳар ҷо ки наравам, туро мебинам. 6. Вай дастони худро ба пушт болои ҳам гузошта миёнро қат карда меистод.

Машқи 32. Ҷумлаҳои зеринро хонед. Қолибҳои нобачои сарфию наҳвии онҳоро ёфта, шарҳ диҳед. Ҷумлаҳоро таҳрир карда, ба дафтар нависед.

1. Дар вилояти Самарқанд сел борид. 2. Гап фақат дар ба инобат гирифтани таклифу эродҳо нест. 3. Аз дину диёнат футўҳ рафтааст. 4. Аз онҳо хабар додан заруртар коре нест. 5. Падарам ду баробар арзон фаромадани харҷро фаҳмонд. 6. Ман бо маслиҳати вай агрономи кирмакпарварӣ шудам.

Дарси 15. ТАКРОРИ МАВЗЎЌҲОИ ОМУҲТАШУДА

Савол ва супоришҳо:

1. Чаро забон ҳодисаи ҷамъиятист?
2. Забон дар ҷомеа чӣ гуна вазифаро иҷро мекунад?
3. Чаро барои тозагӣ ва аз ҳар гуна олоишҳо нигоҳ доштани забон мубориза бурдан лозим аст?
4. Мавзӯ ва вазифаи «Маданияти суҳан»-ро фаҳмонида диҳед.
5. Талаботи асосии илми маданияти суҳан дар чист?
6. Фанни «Маданияти суҳан» бо кадом соҳаҳои илми забониносии алоқа дорад?
7. Дар бораи таърихи маданияти суҳан чиҳоро медонед?
8. Зимни ибораи «**риояи одоби суҳан**» чи ро мефаҳмед?
9. Калимаи «**меъёр**» дар илми забониносии чи ро мефаҳмонад?
10. Меъёри забони адабӣ чист?
11. Дар бораи иртиботи маданияти суҳан бо фанни «**овозиносии**» чиҳоро медонед?
12. Хусусиятҳои овозҳои «**ӯ**» ва «**у**» дар чист?
13. Дар бораи аҳамияти зада ва оҳанги гуфтор чиҳоро медонед?
14. Дар хусуси мавриди истифодаи воҳидҳои луғавӣ фикратонро гӯед?
15. Таносуби маъно ва тобиши маънои калима чист?
16. Муносибати ҳусни баёнро бо калимасозӣ шарҳ диҳед?
17. Исми амал чист?
18. Мавқеи исми амал ҳамчун ҷузъи исми мураккаб чӣ гуна аст?
19. Муносибати меъёри сарфию наҳви забон бо ҳусни баён дар чист?
20. Қолабҳои сарфию наҳвӣ чӣ гуна қолабҳои забонанд?
21. Истифодаи бамавриди қолабҳои сарфию наҳвӣ дар чист?

Дарсҳои 16–17. БО НАВИШТАНИ ИНШО ТАКМИЛ ДОДАНИ МАҲОРАТИ СУҲАНВАРӢ

Машқи 33. Маҳорати суҳанвари и худро бо омода намудани дастури шаб-нишини адабию-бадеии «Чӯянда, кушояндаи асрор – муаллим» равшан намоед.

Машқи 34. Бо интиҳобу корбасти калима ва ибораҳои муассир дар мавзӯи дилхоҳ иншо нависед.

Дарси 18. НУТҚ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ОН

Хонед ва дар лавҳи хотир нигоҳ доред! Забон маҷмӯи дониш-хое мебошад, ки онҳо дар муоширати баёни одамон истифода шуда, берун аз ҳиссиёту хоҳиши мо вучуд дорад. Воҳидҳои забон чизи устувор ва тайёре мебошад, ки аз тарафи одамон мавриди истифода мегардад. Воҳидҳои забон барои он лозиманд, ки одамон бо воситаи онҳо фикр ва ҳиссиёти мушаххаси худро баён намо-янд.

Одамон воҳидҳои муайяни забонро, ки дар шуури онҳо дар шакли тайёр ҷой доранд, доништа ба фикру ҳиссиёти шахсиашон омезиш медиҳанд. Ҳамин тавр, дар ҷараёни корбурди **воҳидҳои забон ифодаи маъноӣ мушаххаси нутқ ба вучуд меояд.**

Нутқ воситаи амалӣ гардонидани забон аст. Нутқ воҳиди фардӣ буда, аз ҷумлаи он воситаест, ки касро ба сифати шахси ҷудогона нишон медиҳад. Воситаҳое, ки сарфи назар аз мақсадҳои мушаххас, навобаста аз хоҳишу ҳиссиёти одамон дар шуури мо ҷой дорад забон буда, вале воҳидҳои забоние, ки чун воситаи муошират барои ифодаи мақсадҳои мушаххаси ҳар фард истифода мешаванд, **нутқ ном** дорад.

Нутқи фасеҳ дорои чанд аломатест, ки муҳимтарини онҳо ҷу-нинанд:

1. **Нутқи дуруст** — нутқе, ки мувофиқи меъёрҳои ҷорӣ, меъёр-ҳои мақбули умум гуфта ё навишта мешавад; 2. **Нутқи дақиқ** — нутқи равшан ва фаҳмо, нутқе, ки дар асоси риояи комили маъ-ноӣ калима, ибора ва ҷумлаҳо ба вуқӯъ пайвастааст; 3. **Нутқи ба-мантиқ** — нутқе, ки калима, ибора ва ҷумлаҳои он байни ҳам аз ҷиҳати маънӣ саҳт марбут буда, яқоя мазмуни муайянеро дало-лат мекунад; 4. **Нутқи муассир** — нутқе, ки на фақат ба фаҳм, балки ба ҳиссиёт низ таъсир мебахшад; 5. **Нутқи муносиб ва ба-маврид** — нутқе, ки мувофиқи шароит ва муносиби ҳоли мухотаб таҳрир ё адо мегардад.

Забони адабӣ вазифаи худро чун воситаи мубодилаи афкори одамон ба тарзи шифоҳӣ ва хаттӣ иҷро мекунад. Забони адабии хаттӣ (ё худ нутқи хаттӣ) назар ба шифоҳӣ, яъне нутқи шифоҳӣ устувор буда, оҳиста, тағйир меёбад. Ҳангоми ифодаи хаттии фикр имкони ба мулоҳиза интиҳоб ва сара карда гирифтани калимаҳо, шаклу воситаҳои дастурӣ, қолибҳои ифода вучуд дорад. Дар ин тарзи ифодаи фикр нигоранда ба истифодаи ҳар сухан аҳамият

медихад, ба таносуи маъноӣ калимаҳо, мутобиқати шаклҳои дастурӣ ва пойдории мантиқии сухан эътибор медихад. Дар навиштаҷот ба кор бурдани он ҳама имконоти дастурию услубии оҳанги гуфтор, ки дар забони зинда мушоҳида мешавад, имконпазир нест, зеро бо ёрии он чанд аломати китобат ҳамаи маъноӣ вазифаҳои оҳанги забони гуфтугӯро ба тарзи хаттӣ ифода кардан мумкин нест.

Аз ҳамин сабаб нигоранда тартиби муқаррарии аъзоҳои ҷумларо тағйир дода, ҷойи задаи мантиқиро кӯчонда, баъзе ҳиссаҳои ҷумларо такроран оварда кӯшиш мекунад, ки матлабро саҳеҳ, мукамал ва пуртаъсир ифода намояд.

Мубодилаи шифоҳӣ одатан ба тариқи муколама сурат мегирад. Дар муколама унсурҳои оҳанг нақши худро мегузоранд. Мутакаллим оҳанги гуфторро тағйир дода, ба мазмуни ҷумла тобишҳои ғайризабонӣ (аз қабилӣ имову ишора, ҳаракатҳои лабу даҳон, бинӣ, чашму абрӯ, ҷабин...) низ ба рӯшан ифода намудани матлаб мадад мерасонад. Барои аниқу рӯшан фаҳмидани мақсаду матлаби якдигар мароми сухан (ситуатсияи нутқ) низ ёри мерасонад. Дар гуфтугӯ калимаву ибораҳои халқӣ, лафзҳои лаҳҷавӣ, суханҳои дурушти кӯчагӣ, калимаву ифодаҳои бегона ва монанди инҳо ҳам мавриди истифодаи мутакаллим қарор мегиранд.

Ҳангоми ифодаи матлаб (ба воситаи ҷумлаҳо) дар ҳар ду тарзи ифода (шифоҳӣ ва хаттӣ) калима нақши арзанда дорад. Нутқи шифоҳӣ тавассути овозҳои нутқ сурат мегираду нутқи хаттӣ бо воситаи аломатҳои орфографӣ (имлоӣ) ифода мегардад.

Бояд гуфт, ки барои забондону сухансанҷ шудан донишдони як миқдор калима ва аз бар кардани малака ва маҳорати баён кофӣ нест. Барои забондону сухансаҷ шудан мутакаллимро лозим аст, ки дар бораи тағйири шаклу маъно кардани калимаҳо, ҷилоҳои маъноӣ ва мавридҳои истифодаи онҳо, таърих ва манбаъҳои пайдоиши калимаҳо, қолабу қоидаҳои калимасозӣ ва бисёр масъалаҳои дигари ба калимаву таъбирҳои рехта алоқамандро суботкорона омӯзанд. Дар ифодаи фикр фасеҳу балеғ будани ҳар шахс ба дониши амиқи забонии ӯ марбут аст. Нутқи ҳамон шахс возеҳу фаҳмо аст, ки ӯ аз воҳидҳои забон, қолибҳои гуногуни ифода ҳамон воҳидҳо ва қолибҳои сарфию наҳвиرو интиҳоб намуда тавонад, ки онҳо барои ифодаи матлаби мутакаллим мувофиқу созгор бошанд ва аз онҳо равонию фасоҳати сухан халалдор нагардад.

Машқи 35. Чумлаҳои зеринро хонда галатҳои содиршударо муайян намоед. Шакли дурусти чумлаҳоро ба дафтар нависед.

1. Собир ва Аҳмад ба мактаб рафтанд. 2. Аз соати 23 ва 27 дақиқа то соати 01 ва 13 дақиқа ба вақти маҳаллӣ замин паси ҳам шаш маротиба чунбид. 3. Аз даруни канали навкандашуда қадам заданд.

Машқи 36. Чумлаҳои зеринро аз диди маданияти суҳан таҳрир кунед.

1. Ба шумо сарбаландӣ ва таманно орзу мекунам. 2. Ҳамаи ин корҳо мувофиқи талаботи баланди педагогӣ, лекин бо ба назар гирифтани имкониятҳои синнусоли кӯдакон бояд ба ҷо оварда шавад. 3. Ташкилоти назоратӣ аз болои аз тарафи давлатҳо иҷро карда шудани ӯҳдадориҳои ба зимма гирифтагиашон ба таври доимӣ назорат мекунад.

Машқи 37. Порчаи зеринро хонед. Гӯед, ки вай ба кадом навъи нутқ тааллуқ дорад. Дар ин порча кадом талаба ба нутқи фасеҳ риоя накардааст?

1. Йак одам бӯдас, номӯш Ёдгор бӯдас. 2. Бад гуфтас: «Мара хӯдо иқа тило-м наметийи. 3. Ҳаму шабу чоршанбе то маъргфарӯда мӯноҷот кардас. 4. Бад хестас, тушоҳаш-а дар сӯноч гӯрифтас. 5. Бад ба пеши сӯноча рафтас, бад даромадас кор кардас. 6. Кор кардас ки йак ешгк тило йофтас. 7. Бад даров рафтас сӯночӯша такидас. 8. Сӯноча овардас пӯр каас.

Машқи 38. Порчаҳои шеърро ифоданок хонда маънидод кунед. Гӯед, ки маънии онҳо ба кадом хусусиятҳои нутқи фасеҳ мусоидат мекунад.

*Суҳан бояд ба дониш дарҷ кардан,
Чу зар санҷидан он гаҳ харҷ кардан.*

Низомии Ганҷавӣ

*Аз азал то абад чи нав, чи куҳан,
Буд маҳкуми иқтидори суҳан.*

Мирзо Абдулқодири Бедил

*Суҳан мояи сеҳру афсун бувад,
Ба таҳсис вақте ки мавзун бувад.*

Абдураҳмони Ҷомӣ

*Суҳандони парварда пири куҳан,
Биандешад, он гаҳ бигӯяд суҳан.*

*Мазан бетааммул ба гуфтор дам!
Накӯ гӯй, агар дер гӯйӣ, чӣ ғам.*

Саъдии Шерозӣ

Супориши 1. Дар порчаҳои шеърӣ бо чӣ мақсад қорбаст намудани вожаҳои «дарҷ — харҷ», «қуҳан — суҳан», «дам — ғам»-ро маънидод кунед.

Супориши 2. Мафҳум ва тобиши маъноии калимаҳои «маҳқум», «афсун», «тахсис», «мавзун», «бетааммул»-ро ёдрас кунед.

Дарсҳои 19–20. ФАСОҲАТИ КАЛОМ ВА ДАҚИҚБАЁНИ

Хонед ва дар лавҳи хотир нигоҳ доред! Сухани балеғ суҳанест, ки на танҳо беғалат бошад, балки матлабро сареҳ ифода кунад. Вале, фасоҳат ва дақиқбаёнӣ ба интихоби воҳидҳои луғавии забон, ба равшаниии маъноии калима марбут аст.

Масалан, дар ҷумлаи зерин калимае маъноии матлабро ифода намекунад, бинобар ин мақсади гӯянда ба шунаванда пурра равшан намегардад: **Котиб таранг менавишт. Ба суҳанҳояш бо диққат гӯш дода фикр мекардам, ки оромгоҳе дар дунё ба ҷуз паҳлӯи модар ҷое нест.**

Дар ҷумлаҳои мазкур калимаҳои «таранг» ва «оромгоҳ» матлаби гӯяндаро саҳеҳ ифода накардаанд, зеро ки мутакаллим бо калимаи «таранг» ба навиштан саргарм шудани китоб ва бо воҳиди луғавии «оромгоҳ» ҷойи осоишу ҳаловат будани паҳлӯи модарро ифода кардааст. Вале ба маъноии гӯристон низ маъмул будани «оромгоҳ» ва ба маъноии саргарми коре будан маълум набудани калимаи «таранг» боиси саҳеҳ ифода нагаштани матлаби гӯянда гаштааст.

Аз ин мисолҳо маълум мегардад, ки дақиқбаёнӣ ба масъалаи сермаъноии калима низ марбут аст. Дақиқбаёнӣ инчунин ба тобишҳои нозуки маънӣ ва ба назар гирифтани ҷилоҳои ноаёнӣ он сарфаҳм рафтанро тақозо мекунад. Чунончи, дар ҷумлаи «Абрҳои сиёҳ осмонро (фаро гирифтанд, ихота карданд, печонда гирифтанд, пахш карданд)», аз ҳамаи феълҳои дар қавсайн овардашуда танҳо истифодаи феъли «**гирифтанд**» дуруст аст.

Одатан дар матн чунин калимаҳо ҳамнишин мегарданд, ки ба якдигар таносуби маъно дошта бошанд.

Масалан, калимаҳои «**хок**», «**гард**», «**сурма**», «**чашм**», «**сиёҳ**»; «**хун**», «**сайд**», «**бисмил**», «**теғ**» муносибати наздики маъноӣ до-ранд, бинобар ин бо ҳамдигар алоқаманд шуда омада метавонанд:

*Ба хок афтода гарди сурмаи чашми сиёҳат ман,
Ба хун ғалтида сайди бисмили теғи нигоҳат ман.*

Сайидои Насафӣ

Дар ҷумлаи зерин риоя намудани таносуб дар он аст, ки кали-маҳои «**ғалаба**» ва «**ошӯб**» ҳамчун муродифи ҷуфт истифода шуда-аст, ҳол он ки ин ҷо ба ҷойи «**ғалабаю ошӯб**», «**шӯру ғавғо**» гуф-тан фикри мутакаллибро рӯшан ифода мекард: Чашмам ғанаб бурдааст, як вақт ғалабаю ошӯб ба гӯшам омада, аз хобам бедор гаштам.

Ҷолиб аст, ки дар заминаи таносуби маъноӣ ва дастурии кали-маҳо ба вучуд омадани ибораҳои рехта мушоҳида мешавад. Дар ин гуна ибораҳо бо вучуди тағйири ҷузъҳо маънои умумӣ фаҳми-да мешавад, вале дар ҳусни табиӣ ифода халали андак ба назар мерасд. Чунончи, «**афсӯс хӯрдан**» ифодаи пухтаи гӯшнавоз буда, аммо «**таассуф хӯрдан**» хому гӯшхарош аст, ҳол он ки ин ҷо як калимаи арабӣ (афсӯс) дар шакли дигар (таассуф) истифода шуда-аст: Ў таассуф мехӯрд, ки падари фарзандонаш рӯзи муроди он-ҳоро надид.

Дақиқбаёнӣ дар услуби илмӣ эътибори калон пайдо меку-над, зеро маънои истилоҳи илмӣ ҷӣ андоза саҳеҳ бошад, моҳи-яти масъалаҳои мураккаби илмиро ба ҳамон андоза осон ва дақиқ ифода карда метавонанд. Вале бо чанд истилоҳ ифода намуда-ни як мафҳуми илмӣ ба возеҳ шарҳ додани паҳлуҳои масъала халал мерасонад.

Калимаю ибораҳои зерин аз ҳамин қабил истилоҳҳо мебо-шанд: **сабкшиносӣ, услубшиносӣ; маданияти нутқ, маданияти су-хан, ҳусни баён; бандаки изофӣ, изофат; ҷумлаи хабарӣ, ҷум-лаи ҳикоягӣ; ҷонишинҳои саволӣ, пурсишҷонишинҳо** ва монан-ди инҳо.

Дақиқбаёнӣ дар забони ҳуҷҷатҳои давлатӣ ва коргузориҳои расмӣ мавқеи муҳим дорад.

Барои саҳеҳ баён намудани мақсад мувофиқи қоидаи маъмули забон алоқаманд кардани як калима бо калимаи дигар, дар ибора-

банди ва ҷумлаорои аз байни силсилаи муродифот интиҳоб наму-
дани қолибҳои мувофиқ аҳамияти муҳим касб мекунад.

**Шаби муаттари баҳор буд. Осмон чодари абрӣ гирифта буд. —
Шаби баҳор бошад ҳам, осмон чодари абрӣ гирифта буд.**

Такрори бемавриди калимаву ибораҳо низ ба саҳеҳифода кар-
дани фикр ҳалал мерасонад: Ин порча бо ҳиссиёти баланд навиш-
та шудаасту дар он ҳаяҷону изтиробии мардум дар давраи ҷанг
тасвир ёфтааст.

Ҳамин тавр, дақиқбаёнӣ яке аз воситаҳои муҳими ҳусни баён
буда, риояи талаботи он боиси рӯшан, фаҳмо ва мӯъҷаз баён на-
мудани фикр мегардад.

Машқи 39. Ҷумлаҳои зеринро хонда, калимаҳои пурбору гӯшхарошро ёбед.
Онҳоро сабукбору гӯшнавоз карда, ҷумлаҳоро ба дафтар нависед.

1. Вазорати нав ташкилшуда ҳанӯз корҳои худро сомон надодааст.
2. Ў баргҳои шамол овардагиро рӯфта истода буд. 3. Дар ин дӯконҳо
матогҳои бо даст бофташуда бисёр буд. 4. Ин кас ҳоло ҳам техникаи
сохташ кӯҳнашударо кор мефармоянд. 5. Як одами қашқар баланд ва
пойҳояш дароз даромада омад.

Машқи 40. Ибораҳои зерини ба соҳаҳои қароқўлпарварӣ марбутро мушо-
ҳида карда, мулоҳизаатонро гӯед. Онҳоро таҳрир карда ба дафтар нависед.

Маҳсулоттайёркунии яквақта, камчилоии нӯги мӯй, пашми чир-
кини мушхордору илатнок, истеҳсоли мӯйинакорӣ.

Намуна: баҳаммонандии экизақҳо — шабоҳати дугоникҳо (дугоникҳои шабех).

Машқи 41. Ҷумлаҳои зеринро хонда, ғалатҳои содиршударо муайян кунед.
Ғалатҳоро ислоҳ карда, шакли дурусти ҷумлаҳоро ба дафтар нависед.

1. Мехоҳам чанд андешаҳои худро пиромуни ин масъала баён со-
зам. 2. Фосилае нагузашта мурғи фўлодин ба ҳаво мехезад, синаи
абрҳои ғафсро дарида ба фазои нилубӣ мебарояд. 3. Қуллаҳои аз
бешазор болои кӯҳ наботот надоранд, онҳоро сангрезаҳо пӯшида-
анд. 4. Кӯдаке ба олам чашми худро кушод. 5. Халқияти адабиёт боз
барҷастатар ифодаи худро ёфтааст.

Дарси 21. РИОЯИ МАНТИҚИ СУХАН

Хонед ва дар лавҳи хотир нигоҳ доред! Яке аз хусусиятҳои фасоҳати калом ба мантиқи сухан риоя кардан мебошад. Зотан мантиқи сухан ба таносуби маъноии калимаҳо вобаста аст. Мантиқи сухан зуҳуроти муносибати қавии нутқ бо тафаккур буда, дар воҳидҳои наҳвӣ забон аҳамияти калон пайдо мекунад. Ин чунин маънӣ дорад, ки муносибати қавии нутқ тафаккур дар алоқамандии маъноии калимаҳо дар ибора, калимаю ибораҳо дар дохили ҷумлаи содда, ҷумлаҳои содда дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб ва ҷумлаҳои соддаю мураккаб дар воҳидҳои томи наҳвӣ зоҳир мегардад. Бунёди мантиқи суханро чун инъикоси ҳақиқии ҳастӣ инъикоси ашё, аломату хусусият, таъсиру ҳаракати он дар мафҳум ва далолати калима ба мафҳум ташкил медиҳад. Ғалатҳои мантиқӣ дар натиҷаи риоя намудани ҳамин гуна муносибати калима ба мафҳуми предмет, аломат, амалу ҳолат рӯй медиҳад.

Масалан, дар ҷумлаи «**Самараи меҳнаташ ҳам бенатича нест матниқан дуруст нест, зеро ки маҳсули ранҷ (чунон ки ниҳоли парваришдида оқибат бор меоварад) худ самараи меҳнат аст.**

Духӯрагии маъноии калима ҳам ба пойдорӣи мантиқи сухан халал мерасонад. Чунончи, калимаи «**шӯриш**» дар забони ҳозираи тоҷик ба маъноии «**ошӯб**» маъмул аст, вале С. Айни ин калимаро ба маъноии «**ба шӯр омадан**» кор фармудааст: ... **Ин шӯриши Арбоб Камол ба ту ва туро заданаш аз дилсӯзӣ аст.**

Дар аъзоҳои чида ҳам таносуби маъноии калима ба назар гирифта нашавад, ба мантиқи сухан осеб мерасад: ... **худатон хабар доред, ки мо бо ҳамроҳии калоншавандагони қишлоқ чанд бор ҳилаю хучумҳо кардем ... (Б.А.).** Дар ин мисол феъли «**ҳила кардан**» бо «**хучум кардан**» муносибати маъноии надорад, бинобар ин чида шуда омада наметавонад, яъне калимаҳои номаънус (унс нагирифта) мебошанд.

Дар алоқамандӣ бо ҳамдигар кор фармудани калимаҳое, ки маъноии акси якдигарро ифода мекунанд, яъне оксюморон, аз ҷиҳати таносуби маъноии ва хусусиятҳои услубӣ суханони номаънусро ба хотир меоваранд. Оксюморон ду тарз истифода мешавад: бидуни ихтиёри гӯянда ва дидаю дониста. Натиҷаи ҳолати аввал ғалати мантиқист:

Ў дар заводи пахтатозакунӣ, ки шароиташ хеле бад, рӯзи кориаш 12–14 соат ва тозагиаш хеле ифлос буд, се сол кор мекунад

(Аз рӯзнома). Аммо дониста ё қасдан алоқаманд намудани чунин калимаҳо бо ягон ғараз воқеъ мегардад.

Масалан, дар ҷумлаи зерин нигоранда ҳоли «парешон»-ро дар ҷойи аслиаш (пеш аз хабар) наоварда, пеш аз пуркунанда истифода бурдаст. Бо ин ҳодиса диққати хонандаро ба вай (ба ҳоли «парешон») ҷалб кардан хостааст: Кампир парешон атрофи хонаро аз назар гузаронд.

Дар мисолҳои зерин ҷойи аъзоҳои ҷумларо бесабаб тағйир додаанд: **Зичии ниҳолҳои пахта баробар таъмин карда шудааст. Маҳз натиҷаи мусобиқа буд, ки ҳар ду бригада аз иҷрои нақшаи солона бомуваффақият рапорт доданд.** Калимаҳои «баробар» ва «бомуваффақият» ба вазифаи ҳоли тарз (агар аз рӯйи ҷой ҳукм карда шавад) омада, аломати амалҳои «**таъмин карда шудааст**» ва «**рапорт доданд**»-ро шарҳ додаанд, ҳол он ки ғарази нигоранда дигар аст: Зичии ниҳолҳои пахта якхела аст; маҳз натиҷаи мусобиқа буд, ки ҳар ду бригада аз иҷрои муваффақиятноки нақшаи солона рапорт доданд.

Гоҳо риоя нашудани муносибати маъноии ҷузъҳои ҷумлаҳои мураккаб ва воҳидҳои томи наҳвӣ мушоҳида мешавад. Бо ҷонишинҳо ишора кардан ба фоил ва мафъули амал, ки дар ҷумлаи аввал ба тарзи мушаххас ном бурда шудааст, ҳамеша ба шахс ё предмети матлуб ба таври саҳеҳ далолат карда наметавонад: Ашъори Мирзо Турсунзода ҳудудҳо ва садҳоро намедонад. Вай (ашъор ё Мирзо Турсунзода) ба осонӣ онҳоро (маълум, ки ҳудудҳо ва садҳоро) ба қафо гузошта фатҳи дили ҷаҳониёнро (?) мекунад (Аз китоби «Армуғон»). Фикрҳои гуногун бояд бо ҷумлаҳои ҷудогона ифода гарданд; бо тарзи сунъӣ васли як ҷумлаи мустақил бо ҷумлаи дигаре, ки бо ҷумлаи аввал алоқаи маъноӣ ва муносибати дастурӣ надорад, ба осон дарк кардани моҳияти масъала монев мешавад. Гоҳо акси ин ҳолро дидан мумкин аст: Дар арафаи оғози машғулият мо ба ҳамаи ноҳияҳо барномаи таҳсил, номгӯйи корҳои курсиро мефириستم. То ки одамон ба таҳсил нею ба истироҳат меоянд. Онҳо дар дасти худ ягон ҳуҷҷат, ягон мавод надоранд. (Дар арафаи оғози машғулият номгӯйи корҳои курсиро фиристодем, то ки одамон бо маводи зарурӣ оянд, вале онҳо гӯё ба таҳсил нею ба истироҳат меомада бошанд, бе ягон ҳуҷҷат меоянд).

Ҳамин тавр, мантиқи суҳан яке аз талаботи қавии нутқи фасеҳ аст. Мантиқи суҳан зоҳиршавии муносибати қавии нутқ бо та-

факкур буда, ба таносуби маънои калима, риояи ҷойи аъзоҳои ҷумла ва ҷузъҳои ҷумлаи мураккаб марбут аст.

Машқи 42. Ҷумлаҳои зеринро хонда, ба мантиқи сухани гуянда эътибор диҳед. Фалатҳоро ислоҳ карда, ҷумлаҳоро ба дафтар нависед.

1. Ҷазалҳои вай содда, равон ва дилкаш буда, ҳиссиёти хонандаро ба худ мекашад. 2. Шоҳмирзо мувофиқи супориши духтур хобгоҳ ва либосҳои ӯро ба қадри имкон покиза нигоҳ медошт. 3. Аммо ҷойи мувофиқ барои пинҳон намудани ҷавон пайдо намешуд. 4. Ин кор қарзи инсонии мост. 5. Зехн дар ҷое ки бошад дилписанд / То шавад овози, гуфторат баланд (М.Т.).

Машқи 43. Ҷумлаҳоро хонда, ба маънии калимаҳои «**боло**», «**қарз**», «**кор**», «**мағз**», «**хурсандӣ**» эътибор диҳед. Гӯед, ки оё мавриди истифодаи онҳо мантиқан дурустанд. Фалати ҷумлаҳоро ислоҳ карда ба дафтар нависед.

1. Дар болои ракетаҳои кайҳонӣ намунаҳои хоки моҳ мавҷуданд. 2. Дар болои самолёт даҳ пассажир буд. 3. Аппарат ба болои вертолёт гирифта шуд. 4. Мутахассисон дар қори сохтмони стансияи электрикии обӣ ёрмандӣ медиҳанд. 5. Ин кас аз мағзи нохун чирк мекофта аст. 6. Ин хабарро шунида, аз хурсандӣ сараш ба осмон расид.

Машқи 44. Байтҳои зеринро ифоданок хонда маънидод кунед. Гӯед, ки маънои онҳо ба қадом хусусияти мантиқи сухан мусоидат менамояд.

*Бо ақлу фаҳму дониш доди сухан тавон дод,
Чун ҷамъ шуд маонӣ гӯи баён тавон зод.*

Ҳофизи Шерозӣ

*То мард сухан нагуфта бошад,
Айбу ҳунараш нуҳуфта бошад.*

Саъдии Шерозӣ

*Он беҳ, ки нагӯӣ, чу надонӣ сухан, зеро-к,
Ногуфта бисе беҳ бувад аз гуфтани расво.*

Носири Хисрав

*Сухан, ки нест дар ӯ дард, теғи беоб аст,
Забон хушк шавад, Соиб, аз насиҳати хушк.*

Соиб Табрзӣ

Дарсҳои 22–23. САЛОСАТИ СУХАН

Хонед ва дар лавҳи хотир нигоҳ доред! Салосат ба истилоҳ равонии калом аст, дар он алфози сақил (вазнин, гарон) набошад. Салосати калима ва таркиби овозӣ, таносуби байни садоноку ҳамсадоҳо, ҳамнишинии овозҳо вобаста аст. Овозе новобаста аз он ки садонок аст ё ҳамсадо, дар таркиби калима бо тарзҳои гуногун такрор шуда меояд, ки ин ҳодисаи овозӣ баъзан боиси бо душворӣ талаффуз гардидани калима ё сақолат мегардад: **там-лият, Тутқавул, Даҳанакшик, қуққуроқ, кӯшиш, савсан** ва монанди инҳо.

Баъзан таносуби овозии таркиби ин гуна калимаҳо дар натиҷаи илова шудани созаҳои шаклсозу калимасоз аҳамияти калон пайдо мекунад, зеро бар замми овозҳои дар реша ё асоси калима такроршуда тавассути овозҳои ҳамхели соза такрори дигар рӯй медиҳад, ки ин маънӣ ба салосати калима бетаъсир намондад: **кӯшиш – кӯшишаш, тут – тутат....**

Ҳамнишинии ҳамсадоҳо бо чуфти ҷарангдор ё бечарангашон низ боиси талаффузи душвор мегардад: **кафк – кафкгир, кабуд – кабудтоб, барф – барфвор, гелос – гелосзор, об – обпар....**

Такрори ҳиҷоҳои якхела ё пайвастиҳои овозӣ дар аввал, байн ё охири калима низ боиси дуруштии талаффуз мегардад: **ба – бандак, бо – бор, сафедор – дор...** ҳатто дар сурати тағйир ёфтани садоноки яке аз ҳиҷоҳои муштарак ҳам носуфтагӣ дар калима боқӣ мемонад: **бе – бор, ба – бор, дар – дор** ва ғайра.

Дар таркибҳои исму пешоянд низ таносуби овозҳои садоноку ҳамсадо ба назар гирифта мешаванд: ба Баҳодур, бе беда, дар даргоҳ, аз Азиз, бар барг, тангбар барин ва монанди инҳо.

Гоҳо ҳангоми ба калима васл шудани бандаки хабарии «аст» ҳам сақолат мушоҳида мешавад: серташаббус аст (серташаббусест). Сифати маҳсулот ҳанӯз паст аст.

*Он арӯс аст, духтарон, ин зан,
Ки дили ӯ бишуд мазори ишқ.*

Ғаффор Мирзо

Агар пас аз **пайвандки «ва»** калима бо ҳамин гуна пайвастиҳои овозӣ оғоз гардад, суфтагии ифода халалдор мешавад: Маъно ва вазифаи нидо, Воҳид ва Вафо ва монанди инҳо.

Ҳассачаҳои «ҳам», «низ» (қувватдиҳанда), «фақат», «танҳо» (маҳдудӣ) ҳам мутаносибан омадани калимаҳоеро тақозо менамоянд, ки дар аввал ё охири онҳо такрор шудани овозҳои ҳамхел рӯй надихад: **Адҳам ҳам, каниз низ ва монанди инҳо.** Дар таркиби калимаҳо такрор шудани овозҳои ҳамхел ба ҳусни баён осеб мерасонад: Он арӯсе, ки дӯш тӯяш буд. Ту бори гаронро ба назди хар ор. Дар мисоли аввал калимаҳои «**дӯш**» — «**тӯяш**» ва дар мисоли дигар унсурҳои луғавии «**бор**» — «**гаронро**», «**хар**» — «**ор**» ба салосати калом халол расонидаанд.

Бесабаб нест, ки ин гуна калимаҳои душворталаффузро дар бозии тезгӯяк бо мақсади бурро шудани нутқи кӯдакон истифода мебаранд: Дар болои теппача тӯтча. Ин тутча чӣ ту тутча?

Барои эҳтироз (худдорӣ намудан) аз сақолат усулҳои гуногунро истифода бурдаанд:

а) **пешояндро бо пасоянди -ро иваз кардаанд:** Кӯшиш мекунам, ки ба боварии коллектив сазовор шавам — ... боварии коллективро сазовор шавам.

б) **як созаи калимасозро бо дигаре иваз кардаанд:** Аз бобо бохабар бош — Аз бобо хабардор бош.

в) **ба ҷойи бандакҳои хабарӣ истифода бурдани феълҳои ёвар:** алоқаманданд — алоқаманд мебошанд...

г) **ҷойи ҷузъҳои ибора ё аъзоҳои ҷумларо тағйир медиҳанд:** Яке аз ҷумлаи солеҳон ба хоб дид подшоҳеро дар биҳишт ва порсоеро дар даруни дӯзах.

Нутқи салис ба диксия, ки бо дурустии вазъият ва фаъолияти узвҳои нутқи инсон вобастагӣ дорад, ба баландии овоз, ки ба дараҷаи фаъолияти садопардаҳо марбут аст, ба қувваи овоз, ки миқдори ҳаво аз шуш берун оянда ташкил медиҳад, инчунин ба суръати нутқ, ки ба зидди пайиҳам омадани овозҳо вобаста аст ва ба лаҳни овоз, ки обуранги ҳиссии ҷумларо ба вучуд меоварад, алоқаманд мебошад. Дар хониши бадеӣ ва қироати шеър ин ҳама омилҳои нутқ дорои аҳамияти хосса мебошанд.

Машқи 45. Мисолҳоро нависед. Сақолати дар онҳо содиргаштаро ёфта, ба зерашон хат кашед.

1. Аммо падарам ба баъзе чизҳои мактабдор навишта эътироз кард (С.А.). 2. Саворон дар лаби ҳавзи калони аз резиши оби обшор ба амал омада пиёда шуданд (Р.Ҷ.). 3. Хиромон худро бағоят бебоку беи-

бо вонамуд мекард (*Ф.М.*). 4. Ку тадбирҳои андеша ва ё барномаи тарҳрезӣ кардашуда оиди кӯмак ба рӯзномаву маҷаллаҳои дар дами дари муфлисшавӣ қароргирифта? 5. Роҳбарони онҳо то ҳол аз қасди бо мо бо роҳи зӯрварӣ гуфтушунид кардан даст накашидаанд (*Аз рӯзнома*). Ки гар хар наёяд ба наздики бор / Ту бори гаронро ба назди хар ор.

Машқи 46. Мисолҳои зеринро хонед ва овозу пайвастиҳои овозиеро, ки боиси гаронии талаффуз гаштаанд, муайян кунед. Гӯед, ки онҳоро чи тавр ислоҳ кардан мумкин аст.

1. Зарифбек аз бача дар бораи ба кучо рафтани Мардоншо пурсон шуд. 2. Ҳатто ҳамроҳ ҳам рафтан мумкин нест. 3. Хештанро хайр хоҳӣ, хайрхоҳӣ халқ бош. 4. Фақат фақирон аз сухан гуфтан ба бозаргон андеша мекарданд.

Машқи 47. Мисолҳоро навишта, овозу пайвастиҳои овозиеро, ки боиси сақолат гаштаанд, ёбед. Роҳи ислоҳи онҳоро муайян кунед.

1. Ҳар, ду каси ба як дард гирифтورشударо ба як палата, бу ду кати ба ҳам сар ба сар оварда хобониданашон беҷиз набудааст (*Ф.М.*). 2. Дар ҳамин фурсат Усмон бо рафиқони худ ба тарафи Ҳоит, ки маркази асосии ташкил шудани шӯришашон буд, меравад. 3. Вай марди боғайрат ва серташаббусест. 4. Шӯришҳои пай дар пайи халқ аз бисёр ҷиҳатҳо ба ин масъала алоқаманданд. 5. Ҳамчу ёбонҳои одамхӯр/ Ҳалқа дар гирди сайди худ бастаст.

Дарсҳои 24–25. ҒАНОВАТИ СУХАН

Хонед ва дар лавҳи хотир нигоҳ доред! Суханеро ганӣ мегӯянд, ки маъниро дар заминаи луғати фаровон, имконоти васеи калимасозӣ, шаклу қолибҳои созгар фасеҳ ифода кунанд. Калимаҳои серистеъмолу камистеъмол, сермаъно, силсилаи муродифҳои луғавӣ, фразеологӣ, калимасозӣ, воҳидҳои дастурӣ, таносуби лафзу маънӣ, имконоти услубии забон ва монанди инҳо ғановати суханро ташкил медиҳанд.

Муродифҳои луғавӣ, фразеологӣ, калимасозӣ, воҳидҳои дастури як ҳиссаи пурбаҳои ғановати сухан мебошанд. Аз ин сарвати пурбаҳо дар услубҳои ҷорӣ ба андозаи гуногун истифода меку- нанд: Ҳикояти аз ошноям шунидаамро ба ҳамсӯҳбатони худ нақл кардам. Хайр Андреич, акнун аз саргузашти худатон ҳикоят ку- нед. Феълҳои «**нақл кардан**» ва «**ҳикоят кардан**» муродифи ҳам- дигар бошанд ҳам, бо тобиши маъно фарқ мекунанд: кас ҳодиса ва воқеаҳои дида ё аз сар гузаронидаашро ба шунаванда ҳикоят мекунанд, аммо воқеа ё ҳодисаи аз касе шунидааш ё аз ҷое хон- даашро нақл мекунад.

Чунон ки ишора рафт, ғановати сухан муродифоти воҳидҳои фразелогиро низ дар бар мегирад. Ифодаҳои рехта бо калима ё байни худ муносибати ҳаммаъноӣ пайдо карда, домони имко- ноти саҳеҳ ва пурҷозоба ифода кардани фикро фарохтар ме- гардонанд: Ба аҳли дарбор ҳадяҳо ва барги **сабз** додан лозим меояд.

Муродифи луғавӣ на танҳо бо воҳидҳои фразеологӣ ва унсур- ҳои калимасозӣ, балки бо воҳидҳои наҳвӣ — калима — шакл ва ибораҳо низ аз рӯи маъно вазифаи дастури робита пайдо мекунад. Масалан, дар ҷумлаи зерин калимаи «**духӯра**» дар ва- зифаи хабари номӣ омада, бо ибораи «**ду тараф доштан**» ҳам- маъноӣ ҳамвазифа шудааст: Чунон ки бештарини хобҳои ӯ ду- хӯра буданд, инчунин хоби шаби гузашта дидааш ҳам ду тараф дошт, яъне ҳам ба хубӣ, ҳам ба бадӣ таъбир кардани он мум- кин буд.

Дар калимаю ибораҳои муродифи «**гӯгирддона**» — «**донаи гӯгирд**», «**охирин донаи гӯгирд**» — «**донаи охирини гӯгирд**» ҷузъҳо ва воси- таҳои алоқаро тағйир дода ва тарзи ифодаи ду маъниро ҳосил кар- дан мумкин аст, ки бо якдигар муносибати муродифӣ ё қаринӣ доранд: 1. Қуттии гӯгирдро аз киса бароварда мебинед, ки дар он фақат **донаи охирин** мондааст. 2. Бо нақли саргузашти гӯгирддо- наи вопасин ҷӣ гуфтанист. 3. Талош барои боздоштани ҷони бар лаб омада... 4. Саргузашти ӯ ҳамин гуна **охирин донаи гӯгирдро** ба хотир мерасонад.

Услубҳои гуногуни забон аз лиҳози ғановати луғавӣ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Дар силсилаи муродифҳои «**донаи гӯгирд**», «**гӯгирддона**» ва «**гӯгирда донааш**» ибораи аввал умумиистеъмол, дуюм маъмули забони адабии китобӣ ва охирин хоси гуфтугӯист.

Таносуби лафзу маънӣ ҳам ба гановати сухан таъсир мерасонад. Ҳар калима ба мазмуни ҷумла маъние зам кунад, фикр мӯҷаз, пурмаънӣ ифода мегардад, баръакс, саҳми ҳамаи калимаҳои таркиби ҷумла дар ифодаи мазмун баробар набошад, калимаҳо аини як маъноро фаҳмонанд ё калимаҳои ҳам кор фармуда шуда бошанд, ки аз ихтисори онҳо ба музmun халале нарасад, ҷумла тафсил меёбад, вале ба мазмун маъние зам намешавад.

Дар мисраҳои зерин ҳар як калима ба мазмуни умумии ҷумла маъное зам мекунад, бинобар ин ба сухани шоир чизе илова ё аз он кам кардан мумкин нест:

*Бихандад лола бар сахро
Ба сони чехраи Лайло,
Бигиряд абр бар гардун
Ба сони дидаи Маҷнун.*

Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ

Дар ин шеър танҳо пешоянди «**ба сони**» такрор шудааст, зеро ки нигоранда ду ҳолатро ба ду ҳодисаи табиат монанд кардааст. Зиёда аз ин, вазну таносуби овозии калимаҳо аз байни воситаҳои ёрирасони ташбеҳ фақат ҳамин пешояндро тақозо кардааст.

Агар калима бесабаб ва бемаврид такрор нашуда бошад (дар шеъри боло «ба сони»), ба камолоти мазмун халал намерасонад:

*Ҳар кӣ н-омӯхт аз гузашти рӯзгор,
Низ н-омӯзад зи ҳеҷ омӯзгор.*

Дар ин байти машҳур феъли «**омӯхтан**» дар шаклҳои «**н-омӯхт**» (наомӯхт) ва «**н-омӯзад**» (наомӯзад) ду маротиба ва дар решаи калимаи «**омӯзгор**» такрор шуда омада бошад ҳам, ба мазмуни байт осебе намеоварад, зеро ки мувофиқи эҳтиёҷоти қолаби ифодаи фикр воқеъ гардидааст.

Вале такрори маънӣ, ки ҳангоми нутқ ё нигориш аз ғайри ихтиёри соҳибсухан ё аз кам будани захираи луғавии ӯ рӯй додааст, боиси пургӯйӣ ва коҳиши гановати сухан мегардад: **9 майи соли 1945-ро дар ҳамин ҷо чун ғолибу фотеҳи зафарёр ... тантана мекунад (Аз рӯзнома).** Дар ин ҷумла дар натиҷаи пайи ҳам овардани муродифи ҳаммаъно такрори маънӣ падида омадааст.

Ҳамин тавр, ғановати сухан ба мутакаллим имкон медиҳад, ки матлабашро бе ҳеҷ мушкилӣ пурра ва фасеҳ, пуртаъсир баён кунад. Баръакс, камбағалии захираи луғат, надонистани сермаъноӣ ва тобишҳои маъноии калимаҳо, воқиф набудан аз роҳҳои гуногуни ифодаи як мафҳум ё фикр боиси муғлақ, яқранг ва дил-гиркунанда шудани сухан мегардад.

Машқи 48. Чумлаҳои зеринро навишта ба муродифҳои луғавӣ эътибор диҳед. Гӯед, ки онҳо бо кадом тобишҳои маъноиашон аз ҳамдигар фарқ меку- нанд.

1... акнун вақти он аст, ки ҳаққи худро аз ин гурезпо ситонӣ, лекин ҳар вақт ки ҳаққи худро гирифтӣ, ҳаққи маро фаромӯш макун. (С.А.).

2. Рост аст, ки камтар арақ хӯрдаам, аммо гапҳоямро хуб фаҳмида ва дониста гуфта истодаам. Ман дар аввали сухан ҳамин гапҳоро ба ту фаҳмондани шуда будам, аммо ту нафаҳмидӣ ё фаҳмидан нахостӣ (С.А.).

3. Аммо агар андешаи додарам Мухтор намебуд, эҳтимол дорад, ман бо вучуди ин ҳама мамониятҳо мегурехтам (С.У.).

Машқи 49. Чумлаҳоро хонед. Воҳидҳои фразеологӣ истифодашударо аз назар гузаронида сабаби ғалатҳои содиршударо шарҳ диҳед.

1. Усто дасту панҷашро бар зада ба сари касал рафт (*Б.Азизӣ*).
2. Агар бо ман аз бинӣ боло гап зананд, бо онҳо мушт ба гиребон мешудам.
3. Мунаввархон, даҳ дастатон ҳунар-дия. Ҳамаи коратон табъи дил (*С.Фанӣ*).
4. Гоҳо абрӯҳояш бо як вазнинӣ ба рӯи чашмаш афтада, аломати шодиро аз чашмони вай берун ва тумшуқи ӯро шӯриш менамуд (*Аз рӯзнома*).
5. Ҳаваскорон барои мураттаб додани барномаҳои бой кӯшиш мекунанд (*Аз рӯзнома*).
6. Дар вақти Муллоҳасратро ҳамчун муштзӯр аз чамъият рондан ҳам мавқеи якумро ҳамин Ҳасан бозида буд (*Б.Азизӣ*).
7. Дар зарбулмасалҳо ташбеҳ, киноя ва маҷоз аҳамияти калон бозӣ мекунад (*Аз рӯзнома*).

Машқи 50. Бо воҳидҳои фразеологӣ «ҷойи сӯзан задан набудан», «дилро хун кардан», «дуд аз димоғ баромадан», «ба як пули пучак наарзидан», «чашми умед доштан» чумлаҳо тартиб диҳед.

Дарси 26. ҲУСНИ БАЁН ВА УСЛУБИЁТИ ЗАБОН

Хонед ва дар лавҳи хотир нигоҳ доред! Забони адабӣ гавҳари забони умумихалқӣ буда, меъёри талаффузи калима ва баёни фикр, тарзи калимасозӣ, кор фармудани калима ва истифодаи шаклу қолабҳои ифодаро муайян намудааст.

Азбаски соҳаҳои фаъолияти одамон гуногун аст, дар марҳилаи муайяни тараққиёти ҷамъият аз забони умумӣ шоҳаҳои гуногуни забон падида омаданд, ки онҳо тадриҷан ба услубҳои ҷудогона (муошират, илмӣ, коргузорию расмӣ, бадеӣ ва рӯзноманигорӣ) табдил ёфтанд.

Ҳиссаи асосии сарвати луғавии забон дар услубҳои гуногуни нутқ баробар кор фармуда мешавад, вале дар забон калимаю ифодаҳои низ кам нестанд, ки доираи истеъмолашон то андозае маҳдуданд. Чунончи, истилоҳоти илмию техникаӣ бештар дар муҳовара ва навиштаҷоти олимон; аҳли касбу ҳунар дучор меоянд.

Бояд гуфт, ки сохти дастурии забон ба ҳамаи услубҳои ҷорӣ забон баробар хизмат кунад ҳам, ҳангоми баёни матлаб аз унсурҳои шаклӣ, воситаҳои дастурӣ, қолабҳои ибораю ҷумла дар услубҳои ҷудогона ба тарзу андозаи гуногун истифода бурда мешавад.

Ин буд, ки яке аз талаботи ҳусни баён калимаю ифодаҳои ба услубҳои гуногуни забон мутааллиқро дуруст ва бомаврид истифода бурдан мебошад. Вобаста ба мақсади ифодаи фикр (муколама ё хабар додани ҳодисаю воқеаҳо ё ки таъсир расонидан ба мусоҳиб) воҳидҳои луғавӣ, фразеологӣ, дастурӣ ва тарзи калимасозии мувофиқ интиҳоб карда мешаванд. Аз ин рӯ, матлаб мубодила, гуфтугӯ ё муколама бошад, мақсад бо услуби муошират сурат мегирад. Агар ғараз муҳобирот бошад муддао бо василаи услуби илмӣ ва коргузорию расмӣ баён мегардад. Монанди ҳамин, барои ба хонанда завқи бадеӣ бахшидан ва ўро муассир намудан нияти нигоранда тавассути услуби бадеӣ амалӣ мегардад.

Ҳамаи унсурҳои луғавию дастурии забон пайваста ба талаботи фикр ва меъёри услубҳои забон интиҳоб ва сара карда мешаванд. Масалан, барои кушодани моҳияти масъалаҳои мураккаби илмӣ талаб мешавад, ки ҳар як калима мафҳуми мушаххасро ифода кунад, бинобар ин истилоҳоти илмӣ дар ин услуб эътибори калон

пайдо мекунад. Вобаста ба услубҳои забон истифода ва сара кардани калимаю ифодаҳо муайян мегардад.

Масалан, ороиши сухан, кор фармудани калимаю ифодаҳои маҷозӣ, ташбеҳҳои халқӣ, мукамалтар истифода бурдани имконоти маъноии калимаҳо (сермаъноӣ, муродифот, ҳамгунаҳо, мутазодҳо, паронимҳо) яке аз аломатҳои хоссаи услуби бадеӣ аст, аммо дар услубҳои коргузори расмӣ аз чунин унсурҳои луғавӣ умуман кор намебаранд.

Ин ҷо бояд гуфт, ки барои ташкили услубҳои нутқ омилҳои ғайризабонӣ низ таъсири ҳалқунанда доранд:

1. Муҳити муошират.

Фаъолияти одамон дар ҳар риштаи зиндагӣ – дар ҳаёти маишӣ, илмӣ, адабӣ ва ғайра шакли хоссаи шууру ҷамъиятиро фаро мегирад. Онҳо ҳангоми мубодилаи афкор дар ҳар кадоми ин соҳаҳо яке аз шоҳаҳои услуби забонро истифода мебаранд. Чунончи, дар рӯзгор ва зисту зиндагонии ҳаррӯза услуби гуфтугӯӣ кор фармуда мешавад. Мубодилаи фикр дар баҳши корҳои маъмури ба воситаи услуби идорӣ сурат мегирад.

2. Мақсади муошират.

Одамон дар фаъолияти ҷамъиятӣ ҳамеша бо мақсади муайян ҳарф мезананд. Ин маънӣ водор менамояд, ки онҳо дар ҳар маврид аз сарвати луғавии забон маҳз он воситаҳоеро интихоб намоянд, ки дар айни ҳол барои ифодаи муддао заруранд. Чунончи, ҳадафи адабиёти бадеӣ инъикоси бадеии воқеият, таъсир расонидан ба ақлу ҳиссиёти хонанда ё шунаванда мебошад. Ин маънӣ нигорандаро водор месозад, ки аз воситаҳои хушифода ва бадеии сухан зиёдтар истифода барад. Мақсади нутқи илмӣ ифода ва талқини маълумоти илмӣ дар асоси далел ва рақамҳост. Баёни ин маънӣ талаб мекунад, ки нависанда ё гӯяндаи он истилоҳҳои илмӣ, яъне воситаҳои ақлии суханро бештар истифода намояд.

3. Мухотаби фикр.

Нависанда ё гӯянда пеш аз ҳама, ин нуктаро ба назар мегирад, ки мухотаб, яъне хонандаи навиштаҷоаш ё шунавандаи гуфтаҷоаш, кист. Масалан, нутқи илмӣ дар ҳамаи бахшҳои илм барои онҳое нигаронида мешавад, ки дар ин бобат донишу малакаи зарурӣ доранд. Дар навиштаҷоти ба нутқи илмӣ оммавӣ марбут шахсоне дар мадди назар дошта мешаванд, ки дорои саводи миёна буда, барои дарку қабули ягон шоҳаи илм бо тамоми ҷузъиёти он пурра омода нестанд.

Омилҳои ғайризабони мазкур дар ташкили ҳар ду шоҳаи услуби забони адабӣ чи услуби гуфтугӯӣ ва чи услуби китобӣ хидмати муҳиммеро адо мекунанд.

Мувофиқи талаботи ҳусни баён ҳамаи гуфтаҳои болоро ба назар гирифта зарур аст.

Забони адабӣ вазифаи худро чун воситаи мубодилаи афкор ба тарзи шифоҳӣ ва хаттӣ адо мекунад (ниг: ба мавзӯӣ «Нутқ ва хусусиятҳои он»).

Машқи 51. Порчаҳои зеринро бодикқат хонед. Ба воситаҳои луғавӣ, фразеологӣ, калимасозию наҳвӣ ва инчунин ба истилоҳи калимаҳои муҷаррад, пайдарҳамии ифодаи фикр эътибор дода, ба кадом услубҳои забон мансуб будани онҳоро муайян кунед.

1. – Бародарҳо... Ман ба шумо мегӯям, ки Собир бачаи бад нест. Вай ҷони одам...

– Э расо ғози сухана кашидӣ-ку!

– Вой мурам. Ин бача мағзи масъаларо кай мебароварда бошад?

– Ҳуш, ман мегӯям, ки вай ҷони одам. Барои чӣ ин тавр мегӯям?

Чунки як бор маст шуда будам...

– Ҳа-ҳа-ҳа. Э намури ту масхарабоз! (*Ф.М.*)

2. Яке аз он амалҳои, ки ходимони матбуот хеле дӯст медоранд, бо пасванди **-ӣ** ба сифат гардонидани исм аст. Дар мавридҳои ҳам, ки мақсадро бо исм адо кардан мумкин ва лозим аст, бо сабаби номаълуме, албатта, ба исм як **-ӣ** илова менамоянд. Эҳтимол, ин ҳам аз ҳамин хоҳиши вазину дабдабанок кардани калимаю ибора сар зада бошад. Вале натиҷаи он ҳамин аст, ки бисёр ибораҳои дурушт ва нодуруст пайдо шудаанд (*М.Ш.*).

Супориш. Яке аз порчаҳои ба дафтар нависед ва аломатҳои ба ин ё он услуби забон далалаткунандаи порчаро шарҳ диҳед.

Машқи 52. Дорои унсурҳои луғавию дастурии кадом услубҳои нутқ будани ҷумлаҳои муайян кунед.

Мошинаи сабукрав аз қишлоқи Сучина гузашт. Ду тарафи роҳро кӯҳҳои баланд печонда гирифтаанд. Дар тарафи дасти чапи мо дарёи Зарафшон дар ғурриш аст. Дар он тарафи дарё дар тарафи дасти рост

он, роҳи Заҳматобод монанди як мори сафеди печдарпеч менамояд. Бо вучуди 12-уми ноябр будан ҳаво гарм аст...

Ин ҷо водии ободон аст. Доманаи кӯҳ ва канори дарё заминҳои ҳамвор буда, ҳама ҷоро кишти шолӣ фаро гирифтааст.

Машқи 53. Хусусиятҳои луғавию дастурии услуби бадеиро дар мадди назар дошта ҳикоя нависед.

Дарси 27. ТАКРОРИ МАВЗУЪҲОИ ОМУҲТАШУДА

Савол ва супоришҳо:

1. Нутқ чист? Фарқи нутқ аз забон дар чист? Мисол гӯед.
2. Кадом аломатҳои нутқи фасеҳро медонед? Номбар кунед ва шарҳ диҳед.
3. Кадом навъи нутқро нутқи хаттӣ меноманд? Мисол гӯед.
4. Дар хусуси нутқи шифоҳӣ чиҳоро медонед? Фикратонро бо мисолҳо фаҳмонед.
5. Фасоҳат ва дақиқбаёнӣ чист? Фикратонро бо мисолҳо асоснок кунед.
6. Дар бораи муносибати дақиқбаёнӣ бо услубҳои илмӣ ва коргузориҳои расмӣ чиҳоро медонед? Фикратонро бо мисолҳо фаҳмонед.
7. Мантиқи сухан чист? Мисолҳо гӯед.
8. Ғалатҳои мантиқӣ дар натиҷаи чӣ зоҳир мегарданд? Бо мисолҳо фаҳмонед.
9. Кадом хусусиятҳои калима ба пайдории мантиқи сухан халал мерасонанд? Фикратонро бо мисолҳо асоснок кунед.
10. Оксюморон чист ва тарзи истифодаи онро бо мисолҳо эзоҳ диҳед.
11. Салосати сухан чист? Бо мисолҳо фаҳмонед.
12. Салосати калима ба чиҳо вобаста аст? Фикратонро бо мисолҳо исбот кунед.
13. Барои аз сақолот худдорӣ намудан чӣ гуна усулҳоро кор мефармоянд? Фикратонро бо мисолҳо исбот намоед.
14. Нутқи салис ба чиҳо вобаста аст? Бо мисолҳо фаҳмонед.
15. Зимни ибораи «**ғановати сухан**» чиҳоро мефаҳмед? Фикратонро бо мисолҳо асоснок кунед.
16. Чиҳо ҳиссаи пурбаҳои ғановати сухан аст? Фикратонро бо мисолҳо сабит намоед.
17. Таъсири таносуби лафзу маънӣ ба ғановати сухан дар чист? Бо мисолҳо фаҳмонед.
18. Кадом навъи тақрор боиси коҳиши ғановати сухан мегардад? Фикратонро бо мисолҳо сабит намоед.

19. Дар ташкили услубҳои нутқ кадом омилҳои ғайризабонӣ иштирок ме-
кунанд? Номбар кунед ва онҳоро шарҳ диҳед.
20. Муносибати ҳусни баён бо услубҳои забон дар чист? Бо мисолҳо фаҳмо-
нед.
21. Муносибати ҳусни баёнро бо услуби рӯзноманигорӣ дар мадди назар
дошта, дар бораи ободии зодгоҳатон хабар нависед.

Дарсҳои 28–29. ИФОДАНОКӢ ВА ВОСИТАӢОИ ТАСВИР ДАР НУТҚ

Хонед ва дар лавҳи хотир нигоҳ доред! Адибон ба фасоҳату салосати сухан (равшании маъно ва суфтаву равонӣ) на танҳо дар назм, балки дар насри бадеӣ ҳам эътибор медиҳанд. Бо ёрии санъатҳои гуногуни лафзӣ маънавий образнок ва пӯшида баён кардани матлаб дар назму насри суннатии форсу тоҷик хеле ривоҷ ёфта буд.

Дар хондан ва ифодаи шеър, баҳусус бархурдорӣ аз така бар ҳарф ё луғат ва нуктаҳо асли матлабро ҷилвагар месозад, маънии байт низ (дар сурате ки калимаҳои дур аз зеҳн надошта бошад) худ ба худ равшан мегардад ва шунаванда ба бузургиҳои андешаи сароянда пай мебарад.

Ҳар гоҳ ё навиштаҳои якновохтро бихонем, талаффуз кунем, гумон намеравад, муассир ва омӯзанда ҷилва кунад ва ҳатто худи хонанда ҳам ба бетаъсирии он чӣ меҳонад, тавачҷӯх мекунад ва орзу дорад, кори хастакунанда ва бесуди худро ба зудӣ ба поён расонад.

Машқи 54. Матро хонед, ҳозирчавобӣ ва суханҳои бадоҳатан гуфтаи шои-
рони ширинкаломро номбар кунед. Гӯед, ки онҳо дар кадом мавзӯӣ ва бо чӣ
мақсад қувваозмоя намудаанд?

БАДЕӢАӢӢИ ВА ӢОЗИРӢАВОБИ

Яке аз рукнҳои ҳофиза ҳозирчавобӣ, бадеҳагӯӣ ва бадеҳасароӣ аст. Касоне, ки дар ин фан машқ накарда бошанд, ба душворӣ дучор меоянд. Бархе одамон ё ба таносуби мавзӯӣ, матолиби тоза (ба сурати назм ё наср) унвон мекунанд ва ҳофизаву дониши худро ҷилва меди-

ҳанд ё тавассути абёти пурмағзи гўяндагон сурудаи худро барои гуфтаи ӯ бамавқеъ меоваранд ва ба кўмаки иборате ё байте мақсаду матлаби хешро тақвият медиҳанд.

Масалан, ҳозирчавобии суханофарин Фирдавсӣ бо шоирони забардаст Унсури, Фарруҳӣ ва Асҷадӣ ки бо голибияти ӯ анҷом меёбад, чунин аст:

Мисраи **Унсури**:

Чун орази ту моҳ набошад равшан,

Мисраи **Фарруҳӣ**:

Монанди рухат гул набувад дар гулшан.

Мисраи **Асҷадӣ**:

Мижгон-г ҳаме гузар кунад аз ҷавшан,

Мисраи **Фирдавсӣ**:

Монанди синони Гев дар ҷанги Пашан.

Супориш. Қувваи ҳофизаи ҳозирчавоби ва бадеҳагўйиатонро бо навиштани қисми зарбулмасалу мақолҳо равшан гардонед.

1. Кореро, ки худат наметавонӣ, ... 2. Зебой қудрат аст ва ... .
3. Бе занбўр асал гирифта наметавонӣ, ... 4. Боигарӣ меравад, ...
5. Барзаговро аз шоху ... . 6. Андеша нокарда гуфтан мисли ... .
7. Агар сирро се кас донад, ... 8. Агар дудила ҳастӣ, ... 9. Забон шамшери бурранда асту ... . 10. Як таҷриба беҳтар аз ... . 11. Оташро бо равған ... . 12. Палангу оху бо як ... 13. Аз гул мор захр ҳосил мекунад ... . 14. Касе, ки сухани пирро гўш кунад, ... 15. Агар дар хонаи ҳамсоя оромӣ бошад, ...

Қисми зарбулмасалу мақолҳо барои истифода: маслиҳат мадеҳ, табассум шамшери он, бе кор — пул, номи нек мемонад, одамро аз забонаш медоранд, бенишон тир андохтан аст, пас ҳама мефаҳманд, беҳтараш ҳеҷ кор макун, сухан тири халанда, ҳафт насиҳатнома, хомўш карда намешавад, пайраҳа намегарданд, занбўр асал, сараш ба санг барнамеҳўрад, дар хонаи ту низ оромӣ аст.

Машқи 55. Бо маълумоти дар поён дарҷгардида шинос шавед. Пас аз он воситаҳои бедии порчаҳои шеърро муайян намуда, мавқеъ ва аҳамияташро ёдрас кунед.

Мавзӯи мақом ва манзалати сухан ва аҳамияти он дар ақидаҳои панду андарзии шоири ширинкалом Ҷалолиддин Румӣ мавқеи асоси-

ро ишғол мекунад. Ба ақидаи вай забон ё сухан қувваи аз ҳама тавоно ва бурро, тавассути сухан минбару дорро афканда, морро аз сӯрох берун овардан мумкин аст:

*Шунидам, ки бошад забони сухан,
Чу алмоси буррову теғи куҳан.
Сухан бифканад минбару дорро,
Зи сӯрох берун кашад морро.*

Ў сухани бадро ба мори заҳрдор ташбеҳ додааст, бинобар ин, аз гуфтани сухани бад мардумро барҳазар доштааст:

*Сухан, к-аз лаби ноҳумоюн ҷаҳад,
Чу морест, к-аз хона берун ҷаҳад.
Ниғаҳ дор худро аз ў, чун сазад,
Ки наздиктарро сабуктар газад.*

Сухани нек ба ёқут нисбат дода шудааст, ки дар вазн сабук ва дар арзиш қиммату гаронбаҳост:

*Чу ёқут бояд сухан беziён,
Сабуксанг, лекин баҳояш гарон.*

Аз нуқтаи назари Ҷалолиддин Румӣ қадри сухан аз забони нексуханон баланд ва аз гуфтори бадсуханон ва пасфитратон паст мешавад:

*Сухан гарчи бояд гаронмоятар,
Фурӯмоя гардад зи кампоятар.
Сухан, к-аз даҳони бузургон равад,
Чу некӣ бувад, достоне бувад.*

Роз ва асроре, ки аз даҳон берун рафт ва дар гӯшу даҳони дигарон нишасту парешон шуд, ба тири аз камон ҷаста шабоҳат дорад:

*Чу дар дил нағунҷад-т рози касон,
Кучо ғунҷад андар дили дигарон.
Сухан, к-аз ў сиву ду дандон бичаст,
Ба сию ду гӯшу дил андар нишаст.
Наояд дигар бора аз мардумон,
Сухан, к-аз даҳон ҷасту тир аз камон.*

Машқи 56. Матро хонед ва бо назардошти мазмун саволу ҷавоби тарафайнро тартиб диҳед.

ЗАРОФАТГҶӢ ВА ШИРИНЗАБОӢ

Дар ҷараёни суханварӣ гоҳ иттифоқ меафтад барои аз хастагӣ баровардани табӣи шунавандагон ба овардани матолиби дилчасп ва хуб (ки ҳам мояи кушоиши хотир ва ҳам омӯзанда бошад) ниёз пайдо мекунем. Овардани чунин гуфторҳо, ки хоҳ дар сурати назм бошад ё наср ба суханвар имкон медиҳад, дар тарғиби шунавандагон тавфиқи фаровон бахшад ва даричаи тозае дар баробари гӯянда ва шунаванда кушояд.

Барои латифагӯӣ ва ширинзабонӣ наметавон меъёри қатъӣ ва муайян овард, суханвар худ бояд табиати маҷлис ва рӯҳияи интизороти шунавандагон ва пояи донишу биниши ононро дар назар бигирад ва аз маҷмӯи зароифу латоиф ва шӯҳӣ, ширинбаёнӣ (Ба шарти он ки сабаби тамасхӯри дигаре нашавад ва ҳадафи шӯҳӣ худи ӯ бошад), ки дар хотири худ барои чунон соате захира кардааст, бо ахлоқи умумӣ ва эҳтиром якеро интихобу бо беҳтарин сурате баён кунад.

Дар боби шӯҳӣ ва тарзи иҷро, шароити он баҳои комили муфассал лозим аст ва дар ин ҷо бархе аз омилҳоро, ки мӯҷибе мешавад ва шӯҳии дилнишин ва муассир гардад, ном мебарем: маълумоти кофӣ, зеҳни қавӣ, ҳассосияти рӯҳӣ, мавқеъшиносӣ, ҳофизаи қавӣ, завқи хунарӣ, табӣи зарифу риояти адаб, ахлоқи муҳимтар аз ҳама.

(Аз китоби «Суханварӣ»).

Машқи 57. Ҷикоятро хонед, мазмунашро баён кунед. Баъд аз он бо интихобу корбасти воситаҳои тасвир дар мавзӯи «Сад дояи меҳрубон ба бӯйи модар нарасад» матн тартиб диҳед.

Рӯзе ба гуруру ҷаҳли ҷавонӣ бонг бар модар задам. Дилозурда ба кунче нишаст ва гирён ҳамегуфт:

– Магар хурдиатро фаромуш кардӣ, ки дурушти мекунӣ?

Қитъа:

*Чӣ хуш гуфт золе ба фарзанди хеш,
Чу дидаш палангафкану пилтан:
«Гар аз аҳди хурдӣ чу ёд омадӣ,
Ки бечора будӣ дар оғӯши ман,
Накардӣ дар ин рӯз бар ман ҷафо,
Ки ту шермардию ман пирзан»*

(Аз «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ)

Дарси 30. ТАНОСУБИ СУХАН БО ТАБИАТИ ЗАБОН ВА МАКОН

Хонед ва дар лавҳи хотир нигоҳ доред! Сухан, ки қолаби андешаҳо ва падидаи табиӣ, лаззати маънавӣ дар вучуди одамист, бояд намудори мавқеъшиносӣ ва ихотаи нотиқ бар мувофиқияти замону макон ва дар натиҷа посухгӯйӣ ба шунавандагон маҳсуб бошад. Ҳангоме ки бихоҳем нутқе барои ҷамъе эрод кунем, бояд бахусус, аз равоншиносӣ, ахлоқ, ҷомеашиносӣ мадад бигирем ва бо эътимод, одобу русуми орзуҳо, таълим ва тарбияти шунавандагон таваҷҷӯҳ дошта бошем.

Дуруст аст, ки мақсади асосӣ аз суханварӣ баёни маънавият аст, бо ин ҳама бояд донист, ки нерӯи ҷамъеро мутамарказ сохтан, барои афкори гӯяндагони ҷамъиятӣ ҳудуди муштарак ёфтан ва дар ин заминаҳо сухан гуфтан бисе душвор ва заҳматталаб аст.

Суханвар пешопеш бояд ба хубӣ бидонад, ки чӣ мехоҳад бигӯяд, то аксари ҳозирон бо он ҳамоҳанг бошанду зимнан худ низ бо тамоми вучуд он матлабро дӯст бидорад ва дар он бора бо эътиқоди қавӣ ҳарф бизанад.

Сипас он чӣ ба забон меорад, бикӯшад, ки бо синну сол, таҳсилот, вазъи иҷтимоӣ, сиёсӣ ва динӣ, хонаводагӣ мустақиман мутобиқ бошад. Бинобар ин, ба ҷавонон аз пири сухан гуфтан ва дар айни солхурдагӣ ва нотавонӣ худро барно ҷилва додан, на танҳо кори дуруст нест, балки сабаби хандаву истеҳзои дигарон хоҳад буд.

Ҳамчунин риояи таносуби макон ҳам нақши асосӣ дар суханварӣ дорад. Баъзан дар синфхона, ки барои фарогирии илму ахлоқ ихтисос дода шудааст, мумкин аст, кам шахсоне бошанд, ки хондану навиштан ва ошноӣ бо илму маърифатро амали шоиста пиндоранд.

Машқи 58. Матнро хонед, калимаҳои архиистии забони модариро номбар кунед. Мафҳуми ибораҳои «пиндори нек», «гуфтори нек», «рафтори нек»-ро ёдрас кунед.

Камолоти инсон, зинаҳои такмил дар зардуштия ба се асл (принсип): пиндори нек, гуфтори нек, рафтори нек асос меёбад.

Нахустин сифате, ки инсон дар зинаи аввал дар худаш бояд парварад, «аша ва ҳишта», ростию дурустӣ ва тартибу танзим мебошад. Фа-

зилати мазкур тибқи «Авасто» қонунест, ки на танҳо инсон ва аҳли башарро, балки тамоми коинотро ба рушду инкишоф, ба сўйи камолот мебарад.

Дуввумин зинаи такмил «ваҳу мана» — маниши пок аст. Он дониши касбист, ки туфайли таълим омўхта, фуруғи маниши пок ба вучуд меорад. Шахс ба воситаи таълиму донишомўзӣ ба сифатҳои дигари ахлоқӣ ноил мегардад.

Чунон ки Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ фармудааст:

*Марди адабро хирад физояду ҳикмат,
Марди хирадро адаб физояду имон.*

Саввумин зинаи такмил «хшатра вайра», яъне беғаразона ба кор андохтани тамоми қувва ба нафъи умум мебошад. Ҳар фард бояд нерӯи худро ба хидмату саодати дигарон сарф кунад. Масалан, барзгар бояд барои беҳбудии хонаводаи худ, султон барои некӯаҳволии халқи худ бикўшад.

Машқи 59. Матнро хонед, идроку фаҳмиши хешро бо тартиб додани ҷумлаҳои содаи мантиқан алоқадори забони адабии ҳозираи тоҷик баён кунед.

... Сардсухан мабош, ки сухани сард тухмест, ки аз ӯ душманӣ рӯяд. Ва агар (чи) доно бошӣ, худро нодон шумор, то дари омўхтан бар ту кушода гардад. Ва ҳеҷ суханро машкан ва маситой, то нахуст айб ва ҳунари он туро маълум нагардад. ... Ва агарчи сухандон бошӣ, аз хештан камтар он намоӣ, ки донӣ то ба вақти гуфтор ва кирдор пиёда намонӣ. Ва бисёрдон ва камгӯӣ бош, на камдони бисёргӯӣ, ки гуфтаанд, ки: Хомӯшӣ дуввумин саломатист ва бисёр гуфтан дуввумин беҳирадӣ. Аз он ки бисёргӯӣ, агарчи хирадманд бошад, мардумони омма ӯро аз ҷумлаи беҳирадон шиносанд ва агарчи беҳирад касе бошад, чун хомӯш бошад, мардумон хомӯшии ӯ аз ҷумлаи ақл донанд. Ва ҳарчанд покравӣ ва порсо бошӣ, хештанситой мабош, ки гувоҳии ту бар ту кас нашнавад. Ва бикўш то сутудаи мардумон бошӣ, на сутудаи хеш. Ва агарчи бисёр донӣ, он гӯӣ, ки ба кор ояд, то он сухан бар ту вубол нагардад.

(Аз «Қобуснома»-и Унсурулмаолии Кайковус).

Супориши 1. Мазмуни таъбирҳои «суханро машкан ва маситой», «ба вақти гуфтор ва кирдор пиёда намонӣ», «бисёрдон ва камгӯӣ бош», «покравӣ ва порсо бош», «сардсухан мабош», «хештанситой мабош», «сутудаи мардумон бош»-ро маънидод кунед.

Супориши 2. Бо истифодаи «Фарҳанги забони тоҷикӣ» калимаҳои «сардсухан», «кирдор», «маситой», «покравиш», «порсо», «хештанситой», «сутуда», «вубол» -ро шарҳ диҳед.

Машқи 60. Матнро хонед ва фаҳмиши хешро дар хусуси фарқияти забони адабии навишт ва гуфтугӯи адаби баён кунед.

ЗАБОНИ АДАБИИ НАВИШТ ВА ГУФТУГӢИ АДАБӢ

Байни забони адабии навишт ва забони адабии гуфтугӯ фарқ ҳаст. Бисёр чизҳоро он тавр ки мегӯем, навиштан мумкин нест ва баръакс он тарз ки менависем, гуфтан ҷоиз нест. Навишти адабӣ қоидаҳои дорад, ки на ҳамеша ба гуфтугӯи адабӣ татбиқ мешаванд. Гуфтугӯи адабӣ дар баъзе мавридҳо қоидаҳои сухани навиштаи адабиро риоя карда, дар баъзе мавридҳо хусусиятҳои лаҳҷаву шеvaro нигоҳ медорад. Пас кадом хусусиятҳои лаҳҷаву шева дар гуфтугӯи адабии тоҷикӣ нигоҳ дошта шудааст? Ҳоло ба ин савол ҷавоб додан душвор аст, вале ҳаминро қайд кардан мумкин аст, ки масалан, ба ҷойи ибораи «**китоби Аҳмад**» аксаран «**Аҳмада китобаш**» мегӯянд. Азбаски ин шакл фақат ба як-ду лаҳҷа махсус набуда, ба забони умумии халқ дохил шудааст, онро дар гуфтугӯи адабӣ ҷоиз донистаанд, лекин дар навишт асосан «**китоби Аҳмад**» қабул шудааст.

Дар бисёр лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ садоноки «ў» мавҷуд нест. Бинобар ин талаффузи ин садонок дар гуфтугӯи адабӣ ҳатмӣ ҳисоб намешавад.

Талаффузи бандакҳои феълӣ аксаран дар гуфтугӯи адабӣ ҳам мисли лаҳҷаву шева боқӣ мондааст. Чунончи навишти адабӣ ин аст: **рафта истодаам, рафта истодаӣ, рафта истодааст**. Аммо дар **гуфтугӯи адабӣ ман рафта истодем, ту рафта истодӣ, ў рафта истодааст ё рафта истодаст** гуфтан ҳам ҷоиз аст.

Чаро талаффузи лаҳҷавии ин феълҳоро дар гуфтугӯи адабӣ ҷоиз доништан лозим аст? Чунки ин феълҳо дар забони умумихалқӣ як шакли умумии талаффуз надоранд, талаффузашон дар ҳар вилоят аз ҳам фарқ мекунад.

Дар айни замон агар навишти адабии онҳоро дар гуфтугӯи адабӣ низ ҳатмӣ шуморем, боз гуфтугӯи ранги сунъию ғайритабӣӣ хоҳад гирифт. Ва ҳол он ки гуфтугӯ бояд табиӣ ва равон бошад, ҳиссиёти гӯяндаро ифода карда тавонад.

Вале бояд фаромӯш накунем, ки дар гуфтугӯи адаби «**рафта истодиям**» (ба ҷойи «**рафта истодаам**») ё «**рафта истодӣ**» (ба ҷойи «**рафта истодай**») ҷоиз бошад ҳам, «**рафсодакам**», «**рафсодиям**» ҷоиз нест. Чаро? Чунки дар ин сурат яке аз калимаҳо ё ҳар ду калима (ҳам «**рафта**» ва ҳам «**истода**») саҳт шикастааст. Ин шакли вайрон аст, ки онро ба забони адаби роҳ надиҳем, беҳтар аст.

Аз ин ҷо яке аз шартҳои асосии гуфтори адаби ба миён меояд: калимаҳое, ки дар лаҳҷаву шеваҳо вайрон шудаанд, бояд ба шакли дурусти аслиашон ба гуфтугӯи адаби дохил шаванд. Масалан, «**мия-мун**» не, балки «**меҳмон**», «**амба**» не, балки «**амма**», «**тавоқ**» не, балки «**табақ**», «**худам**» не, балки «**хӯрдам**» ва ҳоказо.

Гуфтугӯи адаби бояд то ҳадди имкон аз таъсири манфии лаҳҷаҳо озод, аз таъсири мусбати онҳо баҳравар ва ба забони умумихалқӣ наздик бошад. Пеш аз ҳама, гуфтугӯи адаби ҳам мисли забони адабии навишт бояд тоза, дуруст, бурро ва хушифода бошад.

(Аз «Забони мо ҳастии мост»-и М. Шукров).

Машқи 61. Истилоҳҳои навбунёди забони тоҷикиро дар сутуни аввал ва номҳои пешинаро дар стунҳои дуюм нависед. Кадоме аз онҳоро интихоб ва корбаст намудан амали дуруст ба шумор меравад.

Дарсҳои 31–32. БО НАВИШТАНИ НАҚЛИ ХАТТИ СОБИТ НАМУДАНИ МАҲОРАТИ СУҲАНВАРИ

Машқи 62. Матнро хонед ва бо назардошти мазмуну сарлавҳа нақли хатти нависед.

МЕҲМОН – АТОИ ХУДО

Одамро шинохтан, касеро пазируфтани нишонаи боодобист. Набояд гумон кард, ки меҳмон балои ҷон аст, баръакс бояд дар хотир нигошт, ки «меҳмон рӯзии худро бо худ меоварад» ё «меҳмон аз дар дарояд, ризқаш аз тоҷа мебарояд» ва эҳтиромро лутфи ӯ марҳаму роҳати ҷон аст. Меҳмон касеро озор намедиҳад.

Меҳмон медонад, ки ба кучо меравад, дари киро мекубад. Аз ин рӯ, агар меҳмон омад, ҳар хунареро, ки дар пазиروي ҳаст, бояд ба кор

бурд. «Нон пушти шиша молидан», яъне хасисиву лаимӣ кардан нишонаи ноодамист. Одоби расида дар он аст, ки меҳмоннавозии ҳар кас бо лутфу марҳамат, бо хурсандиву эҳтиром ва бо дасти кушод сурат гирад. Забони нарму ҳарфҳои дилнишин ба меҳмон писанд меояд. Гуфтаанд: «Бо забони хуш мор аз сӯроҳ дармеояд». Ҳатман дар назди меҳмон аз дашному носазо гуфтан ва амали ноҷо худдорӣ бояд кард. «Ҳар сухан ҷоеву ҳар нуқта маконе дорад».

(Аз китоби «Аз санг сахт, аз гул нозук»-и Юнуси Имомназар).

Дарсҳои 33–34. ТАНЗИМИ СУХАН Ё ХУД СУХАНПАЙВАНДИ

Танзими сухан ё худ суханпайвандӣ бо риояи омилҳои зерин ба амал меояд:

Омили аввал: Даромади сухан — гуфтор, ғолибан даромад мехоҳад ва мақсуд аз даромад ин аст, ки гӯшҳо барои шунидан ва дидаҳо барои таваҷҷӯҳ кардан ба сухан омода шавад. Ҳангоме ки суханвар сухан оғоз мекунад, шунавандагон аҳволи мухталифдоранд.

Мумкин аст, касе зеҳни ишонро нисбат ба гӯянда ё матлабе, ки мехоҳад бигӯяд, махлут карда бошад. Ва басо мумкин аст, ҷойи воқеаи нисбат ба ӯ ва гуфтори ӯ асабонӣ, хашмнок ва мункир мешаванд. Гоҳе мешавад, ки гӯянда ё матлаби ӯро қобили таваҷҷӯҳ намедонанд.

Ва гоҳҳо бараъкс, яъне шунавандагон нисбат ба гӯянда эътиқоддоранд, муштоқи шунидани сухани ӯ ҳастанд, вале суханвар музтариб, рӯҳафтада ва хастадил асту ташнағони хешро серобгардонида наметавонад. Агар қисми охири мавзӯӣ бошад, даромад лозим нест.

Чун шунавандагон барои шунидани асли матлаб бесабранд ва тоқати шунидани пешгуфторро надоранд, баъзан муқаддимачинӣ зиён мерасонад. Дар ҳама ҳолат даромад барои ҷалб кардани диққати шунавандагон аст ва бояд бомаврид, муносибу бомавқеъ бошад. Табиӣ буда, тӯл накашад, ин ҷомеъро хаста кунад ва хориҷ аз мавзӯи гуфтор набошад.

Омили дуом: Тарҳи матлаб ва тақсими он.

Омили сеюм: Нақли воқеа. Ҳаким Низомӣ фармуда:

... Сухан бисёр дону андаке гӯй,
Якero сад мағӯ, садро яке гӯй.
Чу об аз эътидол афзун ниҳад гом,
Зи сероби ба гарқ орад саранҷом.
Чу хун дар тан зи одат беш гардад,
Сазои гӯшмоли неш гардад.
Сухан кам гӯй, то бар кор гиранд,
Ки дар бисёр бад бисёр гиранд.
Туро бисёр гуфтан гар салим аст,
«Мағӯ бисёр»-дашноми азим аст.
Сухан ҷон асту ҷон дар ҷони ҷон аст,
Магар чун ҷон азиз аз баҳри он аст...
Сухан гавҳар шуду гӯянда гаввос,
Ба сахтӣ дар каф ояд гавҳари хос,
Зи гавҳар суфтан устодон ҳаросанд,
Ки қиматмандии гавҳар шиносанд...
Агарчи дар сухан, к-оби ҳаёт аст,
Бувад ҷоиз ҳар он к-аз мумкинот аст.
Чу битвон ростиро дарҷ кардан,
Дурӯғеро чи бояд харҷ кардан.
Зи кажгӯйи суханро қадр кам гашт,
Касе, к-ӯ ростгӯ шуд, мӯҳташам гашт.

Омили чаҳорум: Исботи муддао.

Исботи муддао ва ҳалли шаклҳо усули асосии суханварӣ аст. Беҳтарин дастур дар ин маврид мутолиаи навиштаҳои суханварони пешин, шунидан, дидани гуфтори суханварони забон аст. Бар замми ин завқу истеъдод лозим аст. Ҳуҷҷатҳо, далелҳои қавии муассирро бо суратҳо ва ибороти мухталиф даровардан, ки ба хубӣ дар хотир нишинад. Яке аз омилҳои муассир кардани сухани суханвар садоқат мебошад ва Афлотун фазилати нотикро дар ростгӯйи доништа, ҳамчунин шайх Саъдӣ мегӯяд:

*Ба сидқу иродат миён баста дор,
Зи томоту дағвӣ забон баста дор.
Қадам бояд андар тариқат на дам,
Надорад усуре, ки дам бар қадам.*

Бинобар ин каломе бар ҷон нишинад ва дар зеҳн бимонад, ки мухтасару муфид бошад ва аз садоқат ҳикоят кунад ва вазифашиносӣ, ҳусни тадбир бояд сардафтар, сухан, мутакаллим бошад. Агарчи ҳар фарде доираи завқу салиқаи хосса дорад, вале ба таври кулӣ дар гуфтор бо мардум, писандҳои муштараке ҳам дорад, аз ҷумла ба тозагӣ доштани мавзӯӣ, мушаххас будани матлаб, рӯҳ доштани сухан, гуфтани суханони ошно, барангехтани рӯҳ, кунҷковӣ дар шунавандаган, аҳамияти ҳаёти доштани мазӯӣ аз назари манфаатҳои шунаванда аст.

Дар ҳақиқат, равиши гуфтор, арзи матлабе, ки бар забон ҷорӣ мешавад (лаҳни баён, зеру бам, садои бомавқеъ, мавқеъшиносиву ихотаи мавзӯӣ) дар шунаванда таъсири мусбат боқӣ мегузорад ва нақши муфиди ин байтро наметавон инкор кард:

*Дарси муаллим ар бувад замзамаи муҳаббате,
Ҷумъа ба мактаб оварад тифли гурезнойро.*

Вале акси ин матлаб ҳам содиқ аст. Яъне агар барои касе ҳарфи суханвар бефарқу ҳаваси ӯ ба ҷойҳои дигар мутаваҷҷеҳ бошад ва ё бо ҷанҷолу ҳаракати бемаънӣ хотири парешонро барҳам занад ба гуфтаи шайх Саъдӣ бояд амал намуд:

*Фаҳми сухан гар накунад мустамеъ.
Қуввати таъъ аз мутакаллим маҷӯй,
Фусҳати майдони иродат биёр,
То бизанад марди сухангӯй гӯй.*

Хулоса, маълум мешавад, ки нукта ё нукоти бадеъу тозае суханвар барои шунаванда ба арза доштааст ё на. Ин амал аз маданияти инсондӯстии шунаванда ва одоби ӯ гувоҳӣ хоҳад дод.

Машқи 63. Матнро хонед, матлаб ва тарзи ифодаи мубоҳисонро аз таркиби матн муайян намоед. Натиҷаи ду тарзи ифодаи ягонро хотирнишин кунед.

Ҳикоят

Чунон шунавидам, ки Ҳорунаррашид хобе дид бар он ҷумла, ки пиндоштӣ, ки ҳама дандонҳои ӯ аз даҳан берун афтодӣ ба якбор. Бомдод муаббиреро биёварданд ва пурсид, ки таъбири ин хоб чист? Муаббир гуфт: Зиндагонии амиралмўминин дароз бод, ҳама ақрабони

ту пеш аз ту бимиранд, чунон ки кас аз ту бознамонад. Ҳорун гуфт: Ин мардро сад чўб бизанед, ки бад-ин дардноқӣ сухане дар рўйи ман бигуфт, чун ҳама қароботи ман пеш аз ман ҷумла бимиранд, пас он гаҳ ман кӣ бошам? Хобгузори дигар биёварданд ва ҳамин хоб бо вай бигуфт. Хобгузор гуфт: Бад-ин хоб, ки амиралмўъминин дид, далел кунад, ки худованд дароззиндагонитар бувад аз ҳама қароботи хеш. Ҳорун гуфт: «Далелулақли воҳидун». Таъбир аз он берун нашуд, аммо аз иборат то иборот бисёр фарқ аст. Ин мардро сад динор бидиҳед.

(Аз «Қобуснома»-и Унсурулмаолии Кайковус).

Машқи 64. Матнро хоед ва аз рўйи мазмуни он саволҳо тартиб диҳед.

Абўали ибни Сино пас аз табобати бомуваффақияти амир Нўҳ ибни Мансури Сомонӣ ба китобхонаи дарбор роҳ меёбад ва ба мутолиаи китобҳо мепардозад. Ў дар он ҷо ҳуҷраҳои бузург бо китобҳои зиёдеро дид, ки ба гуфти ӯ қабл ва пас аз он низ монандашро надида буд. Роҷеъ ба китобхонаи «Сивонул-ҳикмат» Абўали ибни Сино ба шогирдаш Абўубайди Ҷузҷонӣ чунин нақл қардааст:

«Рўзе аз ӯ (Нўҳ ибни Мансури Сомонӣ) иҷозат пурсидам, ки ба китобхонаи эшон дароям ва ба мутолиа ва хондани китобҳои тиб, ки дар он ҷост, бипардозам. Вай маро иҷозат дод ва вориди сарое шудам, ки хонаҳои бисёре дошта, дар ҳар як хонае сандуқҳои китоб болои ҳам чида шуда буданд. Дар як хона китобҳои илмҳои араби ва шеър, дар дигараш китобҳои фикҳ ва ҳамин тавр дар ҳар хонае китобҳои як илме ҷой дошт. Сипас феҳристи китобҳои пешиниёро мутолиа намуда, он чиро, ки бад-он ниёз доштам, хостам. Китобҳоеро дидам, ки бисёр қасон, ҳатто номашонро намешуниданд ва ман онҳоро на пеш аз ин ва на баъди ин надидам. Он китобҳоро хонда суд бардоштам ва андозаи дониши ҳар мардеро шинохтам».

(Аз «Осори мунтахаб»-и Абўалӣ ибни Сино).

Машқи 65. Порчаҳои шеърро хонед. Калимаҳои душворфаҳмашро шарҳ диҳед. Мазмунашро бо табдили матни насри баён кунед.

*Се чиз бибурд аз се чизи ту мисол,
Аз рух гулу аз лаб мулу аз рўй ҷамол.*

*Се чиз бибурд аз се чизам ҳама сол,
Аз дил ғаму аз рух наму аз дида хаёл.*

* * *

*Дар парда сухан нест, ки маълум нашуд,
Кам монд зи асрор, ки мафҳум нашуд.
Дар маърифатат чу нек фикре кардам,
Маълумам шуд, ки ҳеч маълум нашуд.*

* * *

*Зи гуфтору кирдор аз хӯйи зишт,
Касе надравад хуб, гар зишт кишт.
Абӯалӣ ибни Сино*

Дарси 35. ТАЪСИРИ СУХАНРОНӢ БАР ҲАДАФИ ШУНАВАНДА

Хонед ва дар лавҳи хотир нигоҳ доред! Барои он ки шахс овози хушу форам дошта бошад, бояд озодона нафас кашида тавонад. Тарзи дуруст кашидани нафас омили асосии гуфтори хуб аст. Бинобар ин, агар хоҳед, ки садои хуш дошта бошед, бояд тарзи нафаскашии худро муоина ва мушоҳида кунед. Нафаскашии озод ва дуруст на танҳо барои овози хуб, балки роҳати қалбу шуши шумост. Бесабаб нест, ки ҳақимон тарзи нафаскаширо ашъи хоми сохтмони овоз ва тақаллум донистаанд.

Агар нафаскашӣ дуруст бошад, овоз хеле ҷаззоб ва гарм мешавад. Яке аз муаллимони маъруфи овоз дар Италия дар таълимоти худ гуфтааст, ки нафаскашӣ бояд тавассути пардаи қафаси сина сурат бигирад ва ин ҳамон ҳолати нафаскашиест, ки инсон ҳангоми ба тахтапушт хобидан нафаси табиӣ ва озод мекашад.

Барои машқи аввал ба пушт хобида, нафаси амиқ бикашед, ба он дараҷае, ки дар ҳолати нафаскашӣ шона ва қабурғаҳоятон баланд нашавад. Дар натиҷаи иҷрои ин амал тамоми холигоҳи шушҳо аз ҳаво пур мешавад ва агар ба бозшавии устухонҳои сари сина монёв гардад, шушҳо ба рӯйи пардаи сина фишор меоварад ва онро ба поён кашида, барҷаста месозанд. Агар дар чунин маврид ангуштони худро зери устухони қафаси сина ё дар поёни қабурғаҳо ба рӯйи шикам гузоред, ҳис мекунед, ки қафаси сина барҷаста гардидааст.

Ҳар шаб қабл аз хоб ва ҳар субҳ қабл аз бархестан ба муддати панҷ дақиқа ҳамин тавр нафас кашед. Аҳамияти он пеш аз хоб дар он аст, ки асабҳоятон ором мешавад ва хастагӣ рафъ мегардад. Пеш аз бархестан бошад, асари он дар ин аст, ки тамоми рӯз хушҳолтар ва тару тозатар худро ҳис мекунед. Иҷрои он ниҳоят одӣ ва амали барзиёдро талаб наменамояд. Агар ин амал мунтазам иҷро шавад, на танҳо овозатон хушу форам хоҳад буд, балки мусалламан чанд солаке бар умратон низ зам хоҳад гашт. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, мегӯянд, ки умри хонандагони опера ва муаллимони овоз дароз аст.

Суханвар зимни ҳарф задан набояд суханро хоида ва шумурда баён намояд. Ҳар ҳарф ва ҳаракату имову ишораеро ба дурусти ва дар лаҳзае, ки муносиби он аст, бояд адо кард. Бояд табиӣ сухан гуфт ва бо завқу шавқи солим. Тундӣ ва оромии сухансароӣ низ дар мавқеаш аҳамият дорад. Албатта, на чандон ором ва бо таънӣ бояд гуфт, ки ҳавсалаи шунавандагон пир шавад.

Дар мавқеи муносиб бояд таваққуф кард, то матлабе, ки баён мешавад, тавачҷуҳи шунавандаро ба худ ҷалб намояд ва ўро барангезад. Калимаҳо ва ибораҳоро якнавохт набояд гуфт, дар ҳар калима ба баъзе ҳаракат ва дар ҳар ҷумла ба баъзе калимаҳо таъна ва қуввати махсус бояд лаҳни гуфтор ва савтиёт сарф кард. Масалан, дар ҷумлаи кутоҳ, ки «Ба шумо нома навиштам» агар неруи савтро ба калимаи «шумо» бидиҳед, маънӣ тафовут мекунад, то ин ки калимаи «нома»-ро таъкид намоед ва агар ба калимаи «навиштам» қувват бидиҳед, маънии дигар дорад.

Бинобар ин, ҳар матлаберо ба оҳанг ва лаҳни махсус бояд адо кард. Барои мисол ба қиёс бигиред: оҳанги ғазаб, ҷангу низоро бо оҳанги лутфу меҳрубонӣ ва ҳамчунин оҳанги илтимос ва дархост, ё таачҷубу таассуфу тасаллият, насиҳату сарзаниш ва маломату оҳангҳои дигар. Гуфтугӯи ҷиддӣ лаҳни ба худ хосро дорост ва зарофату ҳаловат низ. Гоҳе савтро бояд нозук кард ва вақте дурушт бояд гуфт ва ҳама ин ҳолатҳои мухталифро бо мутолиа ва тавачҷуҳ ба сухангӯи устодони суханварӣ бояд дарёфт ва қоидаи кулл чунин аст, ки сухангӯӣ бояд табиӣ бошад, вале оҳангу лаҳни гуфтор мухталиф. Донистану риоя намудани чунин нозуқиҳои суханварӣ ва умуман, фанни каломи бадеъ ба ҳунармандони саҳна, ровиёни ахбор ва симову садо ниҳоят муҳим аст.

Суханро бояд чунин баён кард, ки маънӣ он ба хубӣ дарк шавад ва сониян, ба шунаванда таъсир расонад. Шарти аввал ба-

рои ҳосили ин мақсад ин аст, ки баландӣ ва пастии савти сухан-саро муносиби мақом бошад ва касе, ки барои ҷамъият сухан мегӯяд, бояд кӯшиш намояд, ки савташ ба гӯши ҷамаи шунавандгон шинам ва форам бирасад.

Машқи 66. Андешаҳои неку судмандро хонед ва фикру мулоҳизаҳои тоҷибонро бо назардошти мазмун баён кунед. Калимаҳои душворфаҳмро бо ёрии «Фарҳанги забони тоҷикӣ» шарҳ диҳед.

ОМЎЗИШИ ФАЪОЛИЯТИ ШУНИДАН

1. Шунаванда бояд аз аҳамияти хуб шунидан ва таъсири он дар омӯзиш огоҳ бошад. Бидонад, ки бисёре аз омӯхтаҳои кас аз тариқи гӯш додан аст ва дарҳақиқат, ин маҳорат василае барои омӯхтан мебошад.

2. Ҳар фарде бино ба зурурати зиндагии иҷтимоӣ маҷбур аст, ки бо дигарон иртиботи гуфторӣ ва шунавоӣ барқарор намояд. Агар дар ӯ маҳорати гӯш додан рушд наёбад, барқарорӣ иртибот ба хубӣ анҷом намегирад.

3. Шунаванда бояд саъй кунад, ки аввалу идомаи гуфтори гӯяндаро ба хотир гирад. Бояд онҳоро ёддошт кунад, то тавонад иртибот ва пайванди матлабро дар зеҳн дошта бошад.

4. Шунавандаро ҷоиз нест, ки қабл аз поёни сухан ба натиҷагирӣ пардозад, балки довариро ба замоне вогузорад, ки тамоми фикру дархост ва мақсад аз тарафи гӯянда баён шуда бошад.

5. Он чизеро, ки шунаванда гӯш мекунад, бояд бо ниёзу эҳтиёҷи шахсӣ мувофиқ созад ва заминае барои корбурди онҳо таъмин намояд. Масалан, баробари гӯш додан лозим аст, ки ба масъалаи мавриди назар ҷавоб пайдо кунад, мақсади гӯяндаро бифаҳмад, маълумотро афзоиш диҳад, лаззат бибарад ва ғайра.

6. Шунаванда бояд матлаберо гӯш кунад, ки то ҳақде барои фаҳмидани он ба тафаккур ва андеша ниёз дошта бошад. Зеро дар ин сурат барои дарки як матлаби мушкил диққату тавачҷӯҳ хоҳад кард.

7. Шунаванда бояд бо назари танқидӣ ба гуфтаҳои тавачҷӯҳ кунад ва байни матлабҳои ҳақиқиву ғайриҳақиқӣ фарқ гузорад. Барои ин ки ҳар чизи шунидаро мавриди пурсиш қарор диҳад, бояд аз фаҳмидани дурусти маънии гуфтор боварӣ ҳосил намояд. Ин яке аз амалҳои омӯ-

зишии ҳунари пурсиш аст, зеро суоли дурусти бамавқеъ шунавандаро дар фаҳмидани нуқтаи назари гӯнда ёри мерасонад.

(Аз китоби «Аз санг сахт, аз гул нозук»-и Юнуси Имомназар).

Машқи 67. Матнро хонед ва бо назардошти мазмун он саволу ҷавоби тарафайнро ташкил кунед.

ТАВАЧҚҶҲ БА ВАЗЪИ ҶИСМӢ ВА РӢҲӢИ ШУНАВАНДА

Суханварон бояд пеш аз эроди нутқ то ҳадди имкон аз авзои рӢҲӢ ва ҷисмӢ, дараҷоти донишу биниш ва боварии шунавандагон огоҳӣ ёбанд ва сухани худро бар он меҳвар бичархонанд.

Ҳар гоҳе аз ҷониби муассисае барои суханронӣ дар мавзӯи муайян даъват шавем, ба хубӣ метавонем пешопеш хусусиятҳои бештарини ҳозиронро тахмин намоем.

Суханронӣ барои кӯдакони ақибмонда, донишомӯзони дабистонҳо, дабиристонҳо ва донишгоҳҳо, синфҳо, коргарону кишоварзон ва суханронӣ дар маросими хосса, аёдатмандӣ, рӯзҳои азодорӣ бо ҳам ихтилофи бисёр дорад ва дар маҳзари ҳар даста навъе сухан бояд соз ва устувор кард. Агар чанд тан аз Шумо дар яке аз рӯзҳои фориг аз кор ба гардиш биравед ва дар хонаи фарди деҳнишин ворид шавед ва бихоҳанд аз шумо пазироӣ кунанду наҳоре таҳия намоянд, набояд ба писар ё духтари соҳибхона бигӯед: «писар, таомро биёр», зеро ин ҷумла агарчи аз балоғату фасоҳат холи нест, барои деҳнишинон ғайри қобили фаҳм аст.

Суханвар то надонад ва ташхис надихад бо ҷӣ касоне сару кор дорад, нақши иршоду таълиму тарбияро наметавонад ифода кунанд.

Агар бидуни даъват дар ҷаласае, маъракае, ки ҳузур дорем, бе муқаддима аз мо бихоҳанд сухане бигӯем, дар ин маврид ҳам дар чанд дақиқаи ширкат дар маҷлис аз мушоҳидаи ҳозирон ва шунидани суханони дигарон бояд дарку фаҳми умумии аҳли маҷлисро фаҳмид ва хулосаву натиҷагирӣ кунему матолиби нутқи худро бо мавзӯи иҷтимоӣ, ки мутаносиб ба он ҷаласа бошад оғоз кунему ба ҳозирон ва донишу биниши онон тарҳе бирезем ва дар он замина сухан бигӯем. Бояд донист, ки рамзи муваффақият дар суханварӣ дӯст доштани шунавандагону онҳоро ҷузъе аз вучуди худ ба ҳисоб овардан ва ҳамаро ҳамдиду ҳамфикр пиндоштан аст. Аз ин рӯ бо шунавандагон бояд ниҳояти адаб ва муҳаббат рафтор кард ва агар ҳангоми пурсишу посух

ҳам касе бо лаҳни тунд пурсиш бикунад, бояд бо меҳрубонӣ ва хуш-рафторӣ ба посухгӯӣ пардозем, зеро ҳамин тавзеҳи бамавқеъ, ба худи гӯянда ҳам оромише мебахшад ва бо итминони бештаре тарафери тақвият бидиҳад.

(Аз китоби «Суханварӣ»).

Машқи 68. Ғазалро хонед, мазмунашро бо табдили матни насри баён кунед. Луғатҳои душворфаҳмашро шарҳ диҳед.

*Тани одамӣ шариф аст ба ҷони одамият,
На ҳамин либоси зебост нишони одамият!
Агар одамӣ ба чашим асту даҳону гӯшу бинӣ,
Чӣ миёни нақши девору миёни одамият!
Хӯру хобу хаиму шаҳват шағаб асту ҷаҳлу зулмат,
Ҳаявон хабар надорад зи ҷаҳони одамият!
Ба ҳақиқат одамӣ бош, вагарна мурғ бошад,
Ки ҳамин суҳан бигӯяд ба забони одамият.
Магар одамӣ набудӣ, ки асири дев мондӣ?
Ки фаришта раҳ надорад ба макони одамият.
Агар ин дарандаҳӯйӣ зи табиатат бимирад,
Ҳама умр зинда бошӣ ба равони одамият...
Таярони мурғ дидӣ; ту зи пойбанди шаҳват.
Бадар ой, то бубинӣ таярони одамият!
На баёни фазл кардам, ки насихати ту гуфтам,
Ҳам аз одамӣ шунидем баёни одамият.*

Саъдии Шерозӣ

Дарси 36. ТАҲЛИЛИ КАЛИМАҲО АЗ ДИДИ МАДАНИЯТИ СУҲАН

Машқи 69. Тобиши маъноии калимаҳоро ёдрас кунед.

Аъён — аён, баъд — бад, даъво — даво, манъ — ман, навъ — нав, рафъ — раф, раъд — рад, суръат — сурат, таъна — тана, шеър — шер, шўъла — шўла.

Машқи 70. Бо фуруғзории пасванди **-й**, **-гӣ** калимаҳои назардоштро ба дафтар рӯбардор кунед. Пас аз хондани маълумот фикру мулоҳозаи хешро бо интиҳоби мисолҳои дигар собит намоед.

1. Ҳамаи қувваҳои худро **сафарбарӣ** карданд. 2. Акнун аз модар **хавотирӣ**. 3. Узр меҳоҳам, **хатогӣ** аз мо гузашт. 4. **Боварӣ** надошта бошед, чаро ин корро ба мо мефармояд?

Хонед ва дар лавҳи хотир нигоҳ доред! Калимаи бо ҳарфи «о» тамои шуда, **пасванди -гӣ** не, **пасванди -ӣ** мегирад. Дар нутқи гуфториву хатгӣ бар ивази **калимаи «хатой»** –«**хатогӣ**», «**доной**» – «**доногӣ**», «**зебой**» – «**зебогӣ**» корбасти намудан хатост.

Агар калима бо **ҳарфи «а»** тамои шуда бошад, **пасванди -гӣ** қабул мекунад (хона – хонагӣ), лекин агар дар охири **калима «о»** бошад, ба он **пасванди -ӣ** ҳамроҳ кардан даркор аст: **доно – доной, ошно – ошноӣ, ҳалво – ҳалвоӣ, зебо – зебой, хоно – хоноӣ.**

Машқи 71. Мисолҳои ҳар ду сутунро аз назар гузаронед ва нодурустаҳро аз дида маданияти суҳан таҳлил намуда, шакли дурустаҳро пайдо кунед.

Нодуруст	Дуруст
Поезд бо суръати тез ҳаракат мекард.	Поезд бо суръати тамои (зиёд) ҳаракат мекард.
Суръати пахтачинӣ тезонда шавад.	Суръати пахтачиниро зиёдтар бояд кард.
Ҳама ба шустушӯйкуни дароманд.	Ҳама ба шустушӯӣ дароманд.

Мисол. Мо аз **ганҷи** шеърҳои ӯ **таълим** мегирем.

Намунаи таҳлил: Андак фикр кунед, ки «аз ганҷи шеър таълим гирифтани» чӣ маънӣ дорад. Ин ҷо айб дар ин аст, ки калимаи «ганҷ» ва феъли «таълим гирифтани» байни худ ҳеҷ муносибат надорад. Аз шеър таълим гирифтани имконпазир аст? Ин ҷо савол меояд, ки «ганҷ» чист? Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» гуфта шудааст: ганҷ – хазинаи тилло, нуқра ва ҷавохирот аст, ки дар ҷое пинҳон кардаанд. Агар ганҷ хазина бошад, аз хазина чӣ тавр таълим гирифта мешавад? Аз ганҷ тиллову нуқра, дурру гавҳар ва мисли инҳо гирифтани мумкин аст, аммо на илму дониш. Илму донишро одатан аз мактаб, аз китоб, аз радиову телевизион, аз сӯҳбати донишмандон ва ҳоказо мегиранд.

Бино бар ин, модоме, ки дар ин ибора феъли «таълим гирифтани» омадааст, калимаи «ганҷ»-ро кор фармудани лозим набуд. Лоақл агар

меғуфтем, ки «аз мактаби шеърҳои ӯ таълим мегирем», ин гап маъние медошт, зеро дар истиораи «мактаби шеър» гӯё шеърро ба мактаб монанд кардаем.

Фаромӯш набояд кард, ки худи ибораи «ганҷи шеър» нодуруст нест. Дар забони тоҷикӣ истиораи «ганҷи сухан» ва мисли он мавҷуд аст. «Ганҷи шеър» аз ҳам ҳамин қабил аст. Лекин модоме, ки дар ҷумла ибораи «ганҷи шеър» омадааст, хабари ҷумларо дигар кардан, яъне ба ҷойи феъли «таълим гирифтани» ягон феъли дигар гузоштан лозим буд.

Масалан, ин тавр гуфтан мумкин буд: **«Мо аз ганҷи шеърҳои ӯ дурдонаҳои дониш мечинем».** Ин ҷумла хеле дабдаба дорад ва муносиби сухани оддӣ муқаррарӣ нест. Лекин дар ин ҷумла муносибати сухан, таносуби сухан андак риоя шудааст. Аз ганҷ дурдона ба даст овардан мумкин аст. Модоме, ки ганҷи ганҷи шеър будааст, пас ин дурдона ҳам дурдонаи дониш аст. Дар ин сурат мо шеърҳои шоирро ба ганҷи бебаҳое монанд мекунем ва донишро, ки аз он шеърҳо ҳосил шудааст, пурқиматтарин донише мешуморем. Истиораҳои «ганҷи шеър» ва «дурдонаи шеър» ба якдигар муносибате доранд, бино ба ин байни дигар аъзоҳои ҷумла ва ҳамаи калимаҳои ибораҳо як навъ таносуби маънавий ба миён омадааст.

Мисоли дигар. Ман кучову пасандозкунӣ кучо?

Намунаи таҳлил: «Пасандоз» як асоси феъл дорад («андоз») ва низ исми феълист, аз ин рӯ ҳоҷат ба дигар як асоси феъл нест. Агар «**Ман кучову пасандоз кучо**» гуфта мешуд ҳам, маънии пурра ифода мегардид ва муҳимтар ин, ки ҳусни сухан меафзуд.

Машқи 72. Калимаи «шудан»-ро бар ивази «-шавӣ» кор фармуда, бо мақсади рафъ ва пешгирии намудани камбудӣ ибораҳои пешниҳодшударо ба маврид кор фармод.

1. Касе **мондашавиро** ҳис намекард. — Касе ...ро ҳис намекард.
2. То вақти **саршавии** соли таҳсил чорае андешанд. — То вақти ... соли таҳсил чорае андешанд.
3. Ин барои **зиёдшавии** аҳолии аҳамият дорад. — Ин барои ... аҳолии аҳамият дорад.

Ибораҳои барои истифода: монда шудан, сар шудан, зиёд шудан.

Дарси 37. ИҶРОИ МАШҚҲОИ 73–77

Машқи 73. Ҷумлаҳои ҳар ду сутунро ба таври муқоиса хонед. Пас аз он калимаҳои бамаврид қорбастишударо номбар карда, ба дафтар рӯйбардор кунед.

1. Ин намуди ташбеҳ дар ғазалҳои шоир ниҳоят кам аст.	1. Ин навъи ташбеҳ дар ғазалҳои шоир ниҳоят кам аст
2. Намудҳои алоҳидаи растанию ҳайвонот аз байн мераванд.	2. Навъҳои алоҳидаи паррандаҳо аз байн рафта истодаанд.
3. План аз рӯйи баъзе намудҳои маҳсулоти хоҷагии қишлоқ иҷро нашуд.	3. Нақшаи тайёр кардани баъзе навъҳои маҳсулоти хоҷагии қишлоқ иҷро нашуд.

Машқи 74. Хонед ва муайян намоед, ки дар кадом ҷумлаҳо калимаҳои «намуд» ва «навъ» бар ивази ҳамдигар дуруст қор фармуда шудааст.

1. Ин намуди ташбеҳ дар ғазалҳои шоир кам аст. – Ин навъи ташбеҳ дар ғазалҳои шоир кам аст. 2. Ин намуди паррандаҳоро ба «Китоби сурх» дохил карданд. – Ин навъи паррандаҳоро ба «Китоби сурх» дохил карданд. 3. План аз рӯйи намуди маҳсулоти хоҷагии қишлоқ иҷро нашуд. – Нақша аз рӯйи навъи маҳсулоти хоҷагии қишлоқ иҷро нашуд.

Машқи 75. Матнро хонда, нуқтаҳои асосии онро ба дафтар нависед. Фикр кунед, ки боз дар кадом мавридҳо ин ҷонишин барзиёд қор фармуда мешавад.

«Худ»-ҳои барзиёд

Рӯзе раиси як маҷлис барои ба овоз гузоштани таклифе гуфт: «Ҳар кас тарафдори ин таклиф бошад, дасти худро бардорад». Як рафиқи хуштабъ аз нуқсони ин ҷумла пай бурд ва шӯхиомез гуфт: «Рафиқон, хушёр бошед, ки дасти каси дигарро набардоред, фақат дасти худро бардоред».

Машқи 76. Мисолро аз назар гузаронед ва нодурустаҳро аз диди маданияти суҳан таҳлил намоед.

Мисол. Қорҳои **обёрӣ** кардани заминҳоро ба охир расониданд.

Намунаи таҳлил: Аз таркиби ҷумлаи мазкур калимаи «қор»-ро партоем, маънӣ ҳалал намебинад: **Обёрӣ кардани заминҳоро ба охир расониданд.** Гӯем, ки «**Обёрии заминҳоро ба охир расониданд**» маънӣ дигар намешавад. **Обёрӣ кардани заминҳо ва обёрии заминҳо** дар маънӣ як аст. Худи калимаи «**обёрӣ**» амалеро мефаҳмонад ва бино бар ин дар

ҷумлаи мазкур феъли ёвари «кардан»-ро ба он илова намудан шарт нест.

Аз ин маълум мешавад, ки аз он ҷумлаи на чандон калон ду калимаро кўтоҳ кардан мумкин будааст. Асли ҷумла ин буд: «**Корҳои обёри кардани заминҳоро ба охир расониданд**». Баъд мо онро ба ин шакл овардем: «**Обёрии заминҳоро ба охир расониданд**». Дар ин сурат маънӣ халал надид, лекин сухан сабуктар шуд, аз ду унсури нодаркор озод гардид.

Машқи 77. Матнро хонед, мазмунашро бо фаҳмиши идроки худ баён кунед. Бо ёрии «Фарҳанги забони тоҷикӣ» калимаҳои душворфаҳмро шарҳ диҳед.

Бидон, эй писар, ки мардуми беҳунар доим бе суд бувад чун муғелон, ки тан дораду соя надорад, на худро суд кунад ва на ғайрро. Ва мардуми асил ва насаб агарчи бе ҳунар бошад аз рӯйи асл ва насаб аз ҳурмат доштани мардум бебаҳра набошад. Батар он бошад, ки на гуҳар дорад ва на ҳунар. Аммо ҷаҳд бояд кард, то агарчи асле ва гуҳаре бошӣ, тангуҳар бошӣ, ки гавҳари тан аз гавҳари асл беҳтар аст, чунон ки гуфтаанд.

Ҳикмат: «Аш-шарафу бил аҷли вал адабу ла бил асли ван-насаби». Яъне, бузургӣ бо ақлу адаб аст, на бо аслу насаб. Яъне, бузургӣ хирад ва донишрост, на гуҳар ва тухмаро. Ва бад-он ном, ки модару падар ниҳад, ҳамдостон мабош, ки он ном нишоне бошад. Ном он бошад, ки ту ба ҳунар бар хештан ниҳӣ, то аз номи Ҷаъфар ва Зайд ва Амру ва Усмон ва Алӣ ба устод ва фозил ва ҳаким уфтӣ, ки агар мардумро бо гавҳари асл гавҳари ҳунар набошад, сўҳбати ҳеҷ касро нашояд. Ва ҳар киро дар вай ин ду гавҳар ёбӣ, чанг дар вай зан ва аз даст магузор, ки вай ҳамаро ба кор орад. Ва бидон, ки аз ҳама ҳунарҳо беҳтарин (ҳунаре) сухан гуфтан аст, ки Офаридгори мо ҷалла ҷалолуху аз ҳама офаридаҳои хеш одамиро беҳтар офарид ва одамӣ фузунӣ ёфт бар дигар ҷонварон ба даҳ дараҷа, ки (дар) тани ўст: панҷ дарун ва панҷ берун.

Панҷ ниҳонӣ чун: андеша ва ёд гирифтани ва нигоҳ доштан ва тахайюл кардан ва тамиз ва гуфтор. Ва панҷи зоҳир чун: самъ ва басар ва шамм ва ламс ва завҷ. Ва аз ин ҷумла он чӣ дигар ҷонваронро ҳаст, на бар ин ҷумла аст, ки одамирост. Пас бад-ин сабаб одамӣ подшоҳ ва комгор шуд бар дигар ҷонварон.

(Аз «Қобуснома»-и Унсурмаолии Кайковус).

Шарҳи лугат:

Суд – ...	Тухма – ...	Тахайюл – ...
Мугелон – ...	Хештан – ...	Тамиз – ...
Бебахра – ...	Ниҳад – ...	Самъ – ...
Насаб – ...	Фузун – ...	Басар – ...
Гуҳар – ...	Фозил – ...	Шамм – ...
Чаҳд – ...	Ҳаким – ...	Ламс – ...
Хирад – ...	Уфти – ...	Завҷ – ...
Дониш – ...	Андеша – ...	Комгор – ...

Дарси 38. ТАҲЛИЛИ ИБОРАҶО АЗ ДИДИ МАДАНИЯТИ СУХАН

Машқи 78. Ибораҳои ҳар ду стунро аз назар гузаронед. Ҳодисаҳои табадулот ва тағйири калимаву ибораҳоро маънидод кунед.

Муайянкунандаи дорон -аш	Калимаҳои мураккаби маъмул
кўпрукҳои пояш суғ	кўпрукҳои суғпоя
ҷавонмарди либосҳояш рангин	ҷавонмарди рангинлибос
қолинҳои бофташон дастӣ	қолинҳои дастибофт

Машқи 79. Ба ҷойи нуқтаҳои ибора ва калимаҳои пешниҳодгардидаро бар ивази ибораҳои ислоҳталаб кор фармуда, ҷумлаҳои тартиб диҳед.

- Идора дар **бинои боляш шифер пўшонидашуда** ҷой гирифта буд.
Идора дар .... ҷой гирифта буд.
- Як **духтараки гарданаш дарозу ҷашмонаш калон** пеш гузашт.
Як ... пеш гузашт.
- Кўпрукҳои **пояш** суғро об мебарад.
Кўпрукҳои .... об мебарад.
- Ҷавонмарди либосҳояш рангин** дастгоҳро идора мекард.
Ҷавонмарди ... дастгоҳро идора мекард.

Ибораҳо ва калимаҳо барои истифода: бинои шеферпӯш, духтараки гардандарозу чашмкалон, сустпоя, рангинлибос.

Машқи 80. Ибораҳои ишогардидаи ҷумлаҳои зеринро аз диди маданияти сухан таҳлил кунед.

1. Бунафша — гулест, ки **навдааш нозуки баргаш давраи** бепоя.
2. Лолаи кӯҳӣ — лолаи **баргаш гафси косааш калон**.
3. Лӯк — як хел шутури баданаш **борики почаш дароз**.

Ибораҳои ислоҳталаб: навдааш нозуки баргаш давра, баргаш гафси косааш калон, баданаш борики почаш дароз.

Ибораҳои бенуқс: нозукнавдаи даврабарг, гафсбарги калонкоса, борикбадани дарозпоча.

Мисол. 1. Падараш **боғбони дасташ гул** будааст.

2. Ў як **хоначаи деворҳояш похсагини** якдара дошт.

3. Ба **меҳмонхонаи фаршаш чӯбин** даромадем.

Намунаи таҳлил: Дар ин ҷумлаҳо муайянкунандаи дорои **—аш** ба ҷойи калимаи мураккаб омадааст.

Дар забони тоҷикӣ калимаи зебои **гулдаст** мавҷуд аст, ки дар ибораҳои аз қабилеи **устои гулдаст, боғбони гулдаст** меояд. Ба назари мо, ҳеч ҷойиз нест, ки муайянкунандаи «дасташ гул» ба ҷойи калимаи рехтаи «гулдаст» истифода шавад, зеро дар ҳусну хушсадоӣ ҳаргиз ба ин калима баробар шуда наметавонад.

Дар бораи мисоли дуҷумлаи ин ҳаҷмиро гуфтан лозим аст. Дар забони тоҷикӣ калимаи похсадевор вучуд дорад. Пас зарурате нест, ки ба ҷойи ин ибораи кӯтоҳи пурғунҷоиш ибораи дарозтару ноҳамвори **хоначаи деворҳояш похсагин** истифода гардад.

Дар ҷумлаи сеҷумла, дар ибораи **меҳмонхонаи фаршаш чӯбин** ҳам аз калимаи сангфарш намуна гирифтани мумкин буд. Он гоҳ калимаи **чӯбфарш** ба миён меояд, ки ба назари мо аз фаршаш чӯбин беҳтар аст. Аммо боз беҳтар он буд, ки дар ин маврид калимаи тахтафарш истифода гардад, зеро нависанда маҳз хонаеро, ки фаршаш аз тахта аст, дар назар дорад.

Супориш. Шарҳи тафсири калимаи «**фарш**»-ро аз «Фарҳанги забони тоҷикӣ» муайян намуда, ба дафтар рӯбардор кунед.

Машқи 81. Аз силсилаи мисолҳо ибораҳои дурустро муайян намуда, ҷумлаҳои тартиб диҳед.

Одамони хӯрокро кам истеъмолкунанда — одамони камхӯр, бачагони бисёр гапзананда — бачагони сергап (пургӯй), чароғи бо газ даргиранда — газчароғ, суханҳои илҳомбахшанда — суханҳои илҳомбахш, мошинаи китобчопкунанда — мошини китобчопкунӣ, мошини даравкунанда — мошини даравгар, техникаи кишткунанда — техникаи кишт, қувваи вайронкунанда — қувваи вайронкор, пайғомбаранда — пайғомбар.

Дарси 39. ИҶРОИ МАШҚҲОИ 82–85

Машқи 82. Бо ибораҳои сутуни чап ҷумлаҳо тартиб дода, нуқсу иллатҳои ибораҳои сутуни ростро хотирнишин кунед.

ҷойи камғунҷоиш	ҷойи камғунҷоишдор
ҷавони олимаълумот	ҷавони дорои маълумоти олии
духтараки куртасафед	духтараки куртаи сафеднок

Машқи 83. Ибораҳои таркиби ҷумлаҳои сутуни аввалро аз дида маданияти сухан таҳлил кунед.

Нодуруст	Дуруст
Ин хабарро шунида, аз хурсандӣ сарам ба осмон расид.	Аз хабар сарам ба осмон расид.
Ин кас аз мағзи нохун чирк мекофтааст.	Аз зери нохун чирк мекофтааст.
Вай ҳар гуна мамониатҳои дар пеши роҳаш бударо бартараф кард.	Вай ҳама мамониатҳоро аз пеши роҳаш бартараф кард. Вай мамониатҳои пеши роҳашро бартараф кард.

Мисол. Офтоб **теғ** кашида, оламро **гулгун** кард.

Намунаи таҳлил: Мақсади гӯянда аз ин фикр ҳамин аст, ки офтоб баланд шуда ба ҳама ҷо нур пошид. Лекин ин ҷумла нуқсон дорад. Айби ҷумла ин аст, ки ибораи «**теғ** кашидан» ва «**гулгун кардан**» ба ҳам алоқа пайдо кардааст. Албатта, ибораи маҷозии «**теғ** кашидан»-ро

ба офтоб нисбат додан мумкин аст. Лекин азбаски маънои «**гул-гун**» гулранг, сурхранг, сурх аст, ҷумлаи боло чунин маъное ме-диҳад, ки гӯё офтоб тег кашида оламо сурх кард, яъне ба хун оғушт. Агар нависандае ҷанги сахтро тасвир карда, ҷумлаи мазкурро меовард, гапаш маъное пайдо мекард: дар рӯзи ҷанги сахт гӯё офтоб ҳам тег кашид ва боиси хунрезӣ шуд. Аммо дар ҷое, ҷангу хунрезӣ тасвир нашудааст, мисли ҷумлаи боло ҷумлае тартиб додан хуб нест. Яъне дар ин ҷо гӯянда мавриди суханро дуруст ба мулоҳиза нагирифтааст.

Машқи 84. Матнро хонед ва бо риояи талаботи меъёри забони адаби мазмунашро баён кунед.

Ва чун бидонистӣ забонро ба хубӣ ва ҳунар омӯхта кун ва ҷуз ҷарбзабонӣ одат макун, ки забони ту доим ҳама он гӯяд, ки ту ўро бар он ронӣ ва одат кунӣ, чӣ гуфтаанд: Ҳар киро забон хуштар, ҳаво-хоҳаш бештар.

Ва бо ҳама ҳунар ҷаҳд кун то сухан бар ҷой гӯӣ, ки сухани нобарҷой агарчи хуб гӯӣ, зишт намояд. Ва аз сухани корфизой хомӯши гузин, ки сухани бесуд ҳама зиён бувад. Ва сухан, ки аз вай бӯӣи ҳунар наёяд, ногуфта беҳтар, ки ҳақимон суханро монанд ба набиз карданд, ки ҳам аз ў ҳумор хезад ва ҳам бад-ў дармони ҳумор бувад. Аммо сухан нопурсида мағӯӣ ва аз гуфтори хира парҳез кун ва чун бозпурсанд ҷуз рост мағӯӣ. Ва то нахоҳанд, касро насиҳат мағӯӣ ва панд мадеҳ хоса касеро, ки панд нашнавад, ки ў худ уфтад. Ва бар сари мало ҳеҷ касро панд мадеҳ, ки гуфтаанд.

Ҳикмат: «Аннусху индали малаи тақрибун». Яъне, дар назди мардум шахсеро насиҳат кардан – масхара кардан аст. Ва агар касе ба қачӣ баромада бошад (гирди рост кардани ў магард, ки натавонӣ, чӣ ҳар дарахте, ки қач баромада бошад) ва шох зада ба қачӣ ва боло гирифта, ҷуз бибридан ва тарошидан рост нагардад. Ва чунон ки ба сухани хуб бухл накунӣ, агар тоқатат бувад, ба атои мол ҳам бухл макун, ки мардум фирефтаи мол зудтар шавад, з-он ки фирефтаи сухан.

Ва аз ҷойи тухматзада парҳез кун ва аз ёри бадандеш ва бадомӯз бигурез. Ва ба ҳештан дар ғалат машав. Худро ҷое неҳ, ки агарат бичӯянд, ҳамон ҷо ёбанд, то шармсор нагардӣ ва худро аз он ҷо талаб, ки ниҳода боши, то бозёби.

(Аз «Қобуснома»-и Унсуралмаолиш Кайковус).

Супориши 1. Мафҳуми калимаи «**чарбзабонӣ**», ибораҳои «**сухани нобарҷой**», «**сухани корфизой**», «**сухани бесуд**», «**сухани нопурсида**», «**гуфтори хира**»-ро шарҳ диҳед.

Супориши 2. Мақсади муаллифро бо назардошти ҷумлаҳои «**Ҳар киро забон хуштар, ҳавохоҳаш бештар**», «**Аз сухани корфизой хомӯши гузин**», «**Сухани бесуд ҳама зиён бувад**» нақл кунед.

Машқи 85. Муқоиса намоед ва бо ибораҳои стуни рост ҷумлаҳо тартиб диҳед.

Ифодаҳои ноустувор	Ифодаҳои устувор
суханҳои илҳомбахшанда	суханҳои илҳомбахш
дасташ гул	гулдаст
деворҳояш похсагин	похсадевор
фаршаш ҷўбин	тахтафарш
чароғи бо газ даргиранда	газчароғ
одамони хўрокро кам истеъмолкунанда	одамони камхўр
пардаи гулзарбдор	пардаи гулзарб

Дарси 40. ТАҲЛИЛИ ҶУМЛАҶО АЗ ДИДИ МАДАНИЯТИ СУХАН

Хонед ва дар лавҳи хотир нигоҳ доред! Усулан суханронии хуб ва дилписанду марғуб (илова бар офариниши сухан, рукнҳои он, назми мантиқӣ ва шароити моддию маънавии суханвар) бояд бар се омили асосӣ таъя дошта бошад: дурустии ҷумлаҳо, омӯзанда ва дилписанд будани матлаб, муҳимтар аз он ду, ғунҷонидани эҳсосот ба таносуби ҷумлаҳо. Мақсад аз риояти ин се асл лаҳн ва гуфторро хушоянд месозад ва шунавандагон бар ҳадафи нотик раҳнамун мегарданд.

Машқи 86. Ҷумлаҳои зеринро ба таври муқоиса аз назар гузаронед. Вобаста ба таносуби сухан пешоянди бамаврид корбастшударо ёдрас кунед.

1. Фаҳмиши асар **аз** мунаққид, **аз** дараҷаи фаҳмиши ӯ, **аз** дарки ӯ вобаста аст. — Фаҳмиши асар **ба** мунаққид, **ба** дараҷаи фаҳмиши ӯ, **ба** дарки ӯ вобаста аст.

2. Бахти ҳар кас **аз** дасти худааш вобаста аст. — Бахти ҳар кас **ба** худааш вобаста аст.

3. Инкишофи достон ... **аз** шахсияти қаҳрамон вобастааст. — Инкишофи достон ... **ба** шахсияти қаҳрамон вобастааст.

Машқи 87. Бо интиҳоби **пасоянди** «-ро» ба ҷойи **пешоянди** «дар бораи» ҷумлаҳои мазмунан ва мантиқан дурустро дар рӯ ба рӯи ҷумлаҳои ислоҳталаб нависед.

1. **Дар бораи** он воқеаҳо ҳикоя карда дод. — ...
2. Шоир аз ӯ **дар бораи** гуноҳаш пурсид. — ...
3. Худи ман **дар бораи** бой шудан орзу мекунам. — ...
4. Онҳо **дар бораи** фиреби писарак ба муаллим гуфта доданд. — ...
5. Олим **дар бораи** қисмати Мусо Ҷалил медонист. — ...

Ҷумлаҳои мазмунан ва мантиқан дуруст: Он воқеаҳоро ҳикоя карда дод. Шоир аз ӯ гуноҳашро пурсид. Худи ман бой шуданро орзу мекунам. Онҳо фиреби писаракро ба муаллим гуфта доданд. Олим қисмати Мусо Ҷалилро медонист.

Машқи 88. Ҷумлаҳои пеш аз қавсайн навиштаро аз диди маданияти суҳан таҳлил кунед:

1. Шеърҳои хушбаёни ин шоири номдор ба мо хеле маъқул шуд. (Шеърҳои ин шоири хушбаёни номдор ба мо маъқул шуд.) 2. Рафти зиндагӣ собит мекард, ки кӣ ҳақ асту кӣ ноҳақ. (Рафти зиндагӣ собит мекард, ки кӣ ҳақ асту гапи кӣ ноҳақ.) 3. Эҷодиёти сеҳрангези ин нависанда маро мафтун кард. (Эҷодиёти сеҳркори ин нависанда маро мафтун кард.)

Мисол. 1. Ӯ аз хониши хушовози паррандаҳо лаззат мебурд.

Намунаи таҳлил: Равшан аст, ки хониш хушовоз нест, балки паррандаҳо хушовозанд. Бино бар ин **хушовоз** бояд баъди **паррандаҳо** меомад. Файр аз ин, дар чунин мавридҳо, чунончи дар тасвири лирикӣ одатан паррандаро **мурғ** мегӯянд. Аз ин рӯ ҷумлаи боло, масалан, ин тарз таҳрир мешуд, беҳтар буд: Ӯ аз хониши **мурғони хушовоз** лаззат мебурд (беҳтар ин ки ҳаловат мебурд).

Дар иборай изофии серчӯзъ, ки якчанд калима ба ҳам бо изофат алоқаманд шудааст, ҳар муайянкунанда бояд пас аз муайяншавандаи худ гузошта шавад, на дар ҳар кучо, ки хоҳем. Модоме, ки хушовозӣ сифати мурғон аст, бояд **хушовоз** маҳз баъди **мурғон** ҷой гирад.

Машқи 89. Ҷумлаҳои поёниро ба таври муқоиса аз назар гузаронед ва аз силсилаи онҳо мантиқан дурусташро муайян намуда, ба дафтар рӯбардор кунед.

1. **Нархи** орду равған **арзон шуд**. — **Нархи** орду равған **кам** (ё **паст шуд**). — **Орду равған** арзон шуд,
2. **Нарху наво** се фоиз **қимат шудааст**. — **Нарху наво** се фоиз **афзудааст**. — **Хӯрокворӣ** се фоиз **қимат шудааст**.

Дарси 41. ИҶРОИ МАШҚҲОИ 90–92

Машқи 90. Ҷумлаҳои сутуни аввалро аз диди маданияти сухан таҳлил кунед.

Мисол. Ў баргҳои **шамол овардагиро рӯфта** истода буд.

Ғалат	Дуруст
Назм ин шаддаи калимаҳо, ибораҳо ва образҳоеанд, ки тартиби махсус бо низоми қатъӣ чида шудаанд.	Назм шаддаи калимаҳо, ибораҳо ва образҳоест, ки бо тартиби махсусе низоми қатъӣ чида шудаанд.
Ҳарчанд мо ҳама ҷамъ шуда бошем ҳам, аммо маҷлисро сар намекарданд.	Ҳарчанд мо ҷамъ шуда будем, маҷлисро сар намекарданд.

Намунаи таҳлил: Ин ҷумла вайрон нест, дуруст аст. Лекин хасу хошок ва баргҳоеро, ки шамол овардааст, дар тоҷикӣ **бодовард** мегӯянд. Модом ки дар ин маврид калимаи махсусе мавҷуд будааст ва гӯё ин чиз номе доштааст, пас ҳамин калима, ҳамин номи онро доништан ва гуфтан зарур аст. Яъне бо ҷойи иборай баргҳои шамол овардагӣ иборай баргҳои бодовардро гузоштан беҳтар мебуд. Он гоҳ ҷумла чунин таҳрир меёфт: «**Ў баргҳои бодовардро рӯфта истода буд**».

- Мисоли дигар.**
1. Сергапӣ хислати бад аст.
  2. Сергапӣ бад аст.
  3. Сергапӣ дарди бад аст.

Намунаи таҳлил: Чун маънои се ҷумларо муқоиса мекунем, пай бурдан душвор нест, ки ду ҷумлаи аввал, яъне «сергапӣ хислати бад аст» ва «сергапӣ бад аст» маънои муҳиме надорад; гӯянда ба чӣ сабабе гапи маълумеро мегӯяд. Аз чунин суханронӣ худдорӣ кардан беҳтар аст, хусусан ки таҳрири якум – «Сергапӣ хислати бад аст» калимаи «хислат» зиёдтатист ва аз ин рӯ ҷумла на танҳо дар маънӣ, дар шакл ҳам айб дорад, айб болои айб омадааст.

Фақат таҳрири охир – «**Сергапӣ дарди бад аст**» суханест, ки аз маънӣ холӣ нест, маълумотеро дар зимн дорад, моҳияти сергапиро мекушояд, мефаҳмонад, ки сергапӣ аз ҷумлаи касалиҳои сахтест ва онро муолиҷа бояд кард. Аз ин рӯ, ҷумлаи мазкур киروي гуфтан, шунидан ё хондан аст.

Машқи 91. Хонед ва гӯед, ки дар кадом ҷумла изҳори хоксорӣ матниқан дуруст ва бамаврид, дар кадом ҷумла баръакс ифода гардидааст.

1. Мо ба нависандаи маҳбуби худ **тўҳфаи хоксорона** пешкаш мекунем. – Мо ба нависандаи маҳбуби худ як **тўҳфаи ночиз** пешкаш мекунем.

2. Ин **дастовези хоксоронаи** моро қабул кунед. – Ин **дастовези ночизи** маро қабул кунед.

3. Ин кори мо **хизмати хоксорона** ба Ватан аст. – Ин кори мо **хизмати ночизе** ба Ватан аст.

Машқи 92. Аз силсилаи мисолҳо ҷумлаҳои мазмунан ва матиқан дурустро муайян намуда, ба дафтар рўбардор кунед.

1. Мо ватандўсти вафодори Ватани худ мебошем. – Мо ватандўсти вафодор мебошем. 2. Ба хазинаи давлат ҳазор тонна ғалла супорида шуд. – Ба амбори давлат ҳазор тонна ғалла супорида шуд. 3. Ин гулчинест аз ганҷинаи адабиёти тоҷик. – Ин гулчинест аз гулзори адабиёти тоҷик. 4. Мо ин роҳро ба гардани касе бор карданӣ нестем. – Мо ин равишро ба гардани ҳеч кас бор карданӣ нестем. 5. Албатта, ин гуна роҳ шикаст меҳӯрад. – Албатта, ин тамоюл шикаст меҳӯрад. 6. Юбилеи шоир ҷашн гирифта шуд. – Ҷашни шоир баргузор гардид. 7. Сулҳ ҷидду ҷаҳди ҷиддиро талаб мекунад. – Сулҳ ҷаҳду ҷадали ҷиддиро талаб мекунад. 8. Ташкилоти назоратӣ аз болои аз тарафи давлатҳо иҷро карда шудани ўҳдадориҳои ба зимма гирифташон ба тазри доимӣ назорат мекунанд. – Ташкилоти назоратӣ иҷрои ўҳдадориҳои давлатҳоро доим назорат хоҳад кард.

Дарсҳои 42–43. ХОНИШИ МАТН ВА БАЁНИ ФИКР

Машқи 93. Матнро хонед ва бо назардошти мазмун саволу ҷавобҳои тарафайнро ташкил кунед.

ЧАНД ПАНД ДАР БАХШИ СУХАНВАРӢ

Суханвар бояд аз шунавандагон огоҳ бошад ва битавонад ба васити риояти фикру орзуҳои шунаванда дар замири қалби онҳо нуфузе пайдо кунад. Ҳаргиз набояд ҳангоми сухан худро аз дигарон бартар шуморид. Чун ҷабҳаи иршоду таълими суханвар мавриди ниёз ва омили муҳими шахсият ва шўҳрату эҳтироми ўст, бояд нахуст бар ақидаҳои худ ғалаба кунад. Дар андешаи манфиати моддӣ ё мақому шуғл аз роҳи суханварӣ набошад ва агар барои таъмини зиндагии моддӣ эҳтиёҷ ба дарёфти ҳақиқӣ ё дастмузде дошт, чараёнро ба диққати шунавандагон бирасонд, зеро агар муаллим ҷону равон, худ тобеи тамоюлоти шахсӣ ва безътино ба иршод бошад, ҷи гуна метавонад дигаронро ба ҳавову ҳавас ва зиёдталабии бедалел боздорад. Нотиқ набояд ҳангоми сухан аз неъматҳо, хушиҳои худ барои шунаванда чизе бигӯяд. Бояд ҳалли роҳи мушкилоти мардуми ҳар гурӯҳро дар хеш парвариш диҳад ва дар айни он ки ихтиёри ҳозирон ва идораи маҷлиси суханрониро бар ўҳда дорад, худро хидматгузор ва дўстдори дигарон бинмояд. Ба таври кулӣ суръати нақл, ҳузури зеҳн, ҳофизаи қавӣ, хотираи ҷавобӣ, мавқеъшиносӣ, таваҷҷўҳ бо бозтоби шунавандагон дар баробари нутқ ва маҳорат, шартҳои маънавии суханвар аст. Бояд садоқат, имон, алоқа аз тамоми вучуд ва гуфтаҳои суханвар ҷилавгир шавад. Ҳама нотиқро аз ҳамон оғози сухан, бо донишмандӣ, фазилату покӣ, худопарастӣ бишносанд ва ин хислатҳоро аз чеҳра ва кирдору гуфтору пиндори неки ў дарёбанд. Суханвар бояд шикебой аз худдорӣ дошта бошад ва ҳар гоҳ дид касе аз рўи тамаъ коршикани ба хогири вайрон кардани ҷамъомад ҷанҷол мекунад, бояд бо ибороти кўтоҳ, таъсирнок, аммо ори аз хашму ғазаб ўро дар ҷойи худ биншонад, сипас боз сўҳбатро идома диҳад.

(Аз китоби «Суханварӣ»).

Машқи 94. Шеърро хонед, мазмунашро бо тартиб додани матни насри баён кунед.

*Даъво макун, ки бартарам аз дигарон ба илм,
Чун кибр кардӣ, аз ҳама нодон фурўтарӣ!*

*Аз ман бигӯй олими тафсиргӯйро:
Гар дар амал накӯшӣ, нодон муфассарӣ.
Бори дарахти илм надонам ба ҷуз амал,
Бо илм агар амал накунӣ, шохи бебарӣ.
Илм одамият асту ҷавонмардиву адаб,
В-арна даде ба сурати инсон мусавварӣ.
Мардон ба саъю ранҷ ба ҷоe расидаанд,
Ту беҳунар кучо расӣ, ар нафспарварӣ.
Умре, ки меравад ба ҳама ҳол, ҷаҳд кун,
То дар ризои Эзидӣ, ту бо сару барӣ.*

Саъдии Шерозӣ

Машқи 95. Ба гурӯҳҳои «Суханварон», «Забоншиносони ҷавон», «Муҳаррирон» тақсим шуда, зарбулмасал ва мақолҳои зеринро аз ҷиҳати ифодаи маънии шарҳ диҳед.

1. Аз оғози хуб дида, анҷоми нек беҳтар аст. 2. Миқдор хуб аст, аммо сифат беҳтар. 3. Яке суханро мефаҳмад, дигаре ишораро. 4. Бо сухани хуш мор аз лонааш берун меояду бо сухани бад корд аз ғилофаш. 5. Агар дар боғ гул набошад, булбул ҳам намесарояд. 6. Мор зоҳиран ҳамвор аст, аммо ботинан заҳрдор. 7. Суханҳои бобоён — манбаи ақлу хирад. 8. Касе, ки бо халқ аст, ҳеҷ гоҳ мағлуб намешавад. 9. Оромӣ — доной, хашмноки — нодонӣ. 10. Қудрат дар ягонагӣ, комёбӣ дар якдилӣ аст. 11. Нонро гармиаш хубу суханро росташ. 12. Зебой дар сухан аст, на дар чеҳра. 13. Олим аз илму дониш сухан мегӯяд, аҳмақ аз чизҳои хӯрдааш. 14. Агар роҳро хато кардӣ, баргаштан мумкин аст, аммо дар сухан агар хато кардӣ, ҳеҷ кор карда наметавонӣ. 15. Суханони пирон чун сангҳои қиматбаҳо арзиш доранд. 16. Агар одамро шинохтан хоҳӣ, ба суханаш гӯш кун. 17. Сухани нек ҷавоби некро пеш меорад. 18. Нависанда то он даме зиндааст, ки китобҳоиашро мехонанд.

Машқи 96. Бо шарҳу тафсири матни назмии тамсилии «Баққол ва тўти»-и Ҷалолиддини Румӣ ошно шавед. Сипас аз ашъори шоирони ғазалсаро матн интиҳоб намуда, мазмунашро бо табилии баёни насри нақл кунед.

Баққоле тўтии ширинсухане дошт, ки бо гуфтаҳои дилчаспи худ саҳтии зиндагиро барои ӯ осон месохт. Рӯзҳо ширинзабониро аз ҳад мегузаронд. Баққол ўро аз қафас берун сохт. Хоҷа рӯзе тўтиро нигоҳбони дўкон монда, худ ба хона рафта буд. Баногоҳ ба дўкон гурбае

ворид гардида, бо муш даромехт. Тўти аз тарс дар чўшу ҳаяҷону ҳаракат шуд ва парҳои вай ба шишаи равған бархўрд ва онро афтонда шикаст. Марди косиб омада чун ин аҳволро дид, хашмнок шуд ва бар сари нотавони мурғ кўфт. Тўти беҳолу низор гардид ва аз сухан гуфтани бозмонд ва парҳои ӯ оғоз ба рехтан карданд. Баққол ўро дар қафас ниҳод ва чун соате гузашт, аз ягона муниси танҳои ва мояи саргарми ва нишоти худ ҳаракате надид, аз карда пушаймон шуд. Даст ба дуо бардошт ва гўёи тутиро аз Парвардигор орзу кард. Пари тўти рехта, дар гўшае афсурда, бе он ки об ва донae бихўрад. Рўзхо сипарӣ шуд, беҳбудӣ падида наёмад. Аз қазо марде кал барои хариди равған ба дўкон омад. То тўти сари ўро нигарист, бо сари худ қиёс намуд ва ба сухан даромад.

Дарсҳои 44–45. ХОНИШИ МАТН ВА ИНШОНАВИСӢ

Машқи 97. Матнро хонед, бо интихоби сарлавҳа иншо нависед.

Овардаанд, ки дар боғе булбуле бар шохи дарахте ошёнe дошт. Иттифоқан, мўре заиф дар зери он дарахт хона сохта ва аз баҳри чандрўза мақом маскан пардохт. Булбул шабу рўз гирди гулистон дар парвоз омад ва барбати нағамоти дилфиреб дар соз овард ва мўр ба чамъи нафақоти лайлу наҳор машғул гашта ва ҳазордастон дар чаману боғ бо овози хеш ғарра шуда. Булбул бо гул рамзе мегуфт ва боди сабо дар миёна ғамза мекард. Чун он мўри заиф нози гулу ниёзи булбул мушоҳида мекард, ба забони ҳол мегуфт:

– Аз ин қилу қол чӣ кушояд, кор дар вақти дигар падида ояд. Чун фасли баҳор рафт ва мавсими хазон даромад ва хор ҷойи гул бигирифт ва зоғ дар мақоми булбул нишаст, боди хазон дар вазидан омад ва барг аз дарахт резидан гирифт. Рухсорай барг зард шуд ва нафаси ҳаво сард гашт, аз каллаи абр дур мерехт ва аз фирболи ҳаво кофур мебехт.

Ногоҳ булбул дар боғ омад, на ранги гул дид ва на бўйи сунбул шунид. Забонаш бо ҳазордастон лол бимонд. На гул, ки чамоли ӯ бинад ва на сабза, ки камоли ӯ нигарад. Аз бегули тоқаташ тоқ шуд ва аз бенавой аз наво фуру монд. Ёдаш омад, ки охир рўзе мўре дар зери ин дарахт хонаe дошт ва донae чамъ мекард. Имрўз ҳоҷат бар дари ӯ барам ва ба сабаби қурбу ҳаққи ҷавор чизе талабам. Булбули гурусна пеши мўр рафту гуфт:

– Эй азиз, саховат нишони бахтиёрест ва сармояи комгорӣ. Ман умри азизи худ ба гафлат мегузоштам ва шабу рӯз ба ҳарза бонг ме-доштам, ту зиракӣ мекардӣ ва захира меандӯхтӣ. Чӣ шавад агар имрӯз аз он насиба каромат кунӣ!

Мӯр гуфт:

– Ту шабу рӯз дар қол будӣ ва ман дар ҳол. Ту лаҳзае ба таровати гул машғул будӣ ва аз даме назора мағрур. Намедонистӣ, ки «ҳар баҳореро хазоне ва ҳар роҳеро поёне бошад».

Он вақт, ки чаҳ-чаҳи мастонат буд, ёди зимистон набуда.

(Аз китоби «Зарбулмасал ва мақолҳо»).

Дарси 46. ИНКИШОФИ ДОНИШ, МАЛАКА ВА МАҲОРАТИ СУҲАНВАРӢ

Машқи 98. Матнро хонед ва дар мавзӯи «Робитаҳои адабии тоҷику ўзбек дар замони мо» фикратонро хаттӣ баён кунед.

Дар рӯзномаю маҷаллаҳои тоҷикӣ беҳтарин офаридаҳои нависандагони ўзбек тарҷима ва дастраси хонандагон мегардад. Ба ин маънӣ, имрӯз низ аз хурдтарин бозёфтҳои бадеию эстетикӣ то асарҳои мӯхташами адабиёти ўзбек аз назари тарҷимону адибони тоҷик дур намемонад. Дар ин амали неки дутарафа хоса саҳми рӯзномаҳои «Овози тоҷик», «Овози Самарқанд», «Ховар», «Садои Сўх», «Субҳи Гулобод», «Бухорои Шариф», намоиши телевизионии ҷумҳурӣ – «Рангинкамон», гуфторҳои тоҷикии радиои ҷумҳурӣ ва вилоятҳо, шуъбаи тоҷикии нашриёти «Ўзбекистон»-и пойтахт калон мебошад.

Тарҷимаи асарҳои адибони тоҷик барои эҷодиёти адибони ўзбек боз аз он ҷиҳат аҳамияти ҷудогона касб менамояд, ки таҳқиқи бадеии воқеият ва инсон дар адабиёти тоҷик ба муҳит, урфу одат ва рӯҳияти мардуми ўзбек хеле наздик аст. Ё ин ки баръакс, ҳалли бадеии масъалаҳои иҷтимоӣ ва ахлоқӣ, ки дар адабиёти ўзбек мавқеи назаррас дорад, ба дараҷае ба ҳаёти мардуми тоҷик низ дахлдор аст. Ба ҳамин маънӣ, боз чунин хулоса раво аст: якдили маънавии халққоямон, ҳамсоғӣ, монандии урфу одат ва касбу қорамон аксаран ба ҳамин оварда мерасонад, ки адибонамон дар эҷодиёти худ ба мавзӯҳои шабеҳ даст зада, муаммоҳои муштараки ҳаётро дар асарҳои худ ҳал менамоянд. Ҳамаи ин моро ба ҳамкорӣ наздик, муносибатҳои устодию шогирдӣ

ва мустақкам намудани дўстии эҷодӣ водор менамояд. Аз ин рӯ дар назди Иттифоқи нависандагон ва Академияи илмҳои кишварҳоямон вазифаи муҳими тарбия кардан ва ба камол расондани мутарҷимони касбие, ки ҳар ду забонро мисли забони модарии худ нағз медониста бошанд, қарор гирифтааст. Танҳо дар ҳамин сурат шаклу мазмуни осори ҳамдигарро пурра нигоҳ дошта, ба мухлисони каломи бадеъ бе саҳву хато ва дар шакли зебо манзур намудан мумкин аст. Инчунин мавҷуд будани мавзӯҳои умумӣ, қаҳрамонҳои муштарак, шакл ва услубҳои ягона, тарзи баён ва ифодаю мароми ба ҳам наздик тарзи тафаккури бадеии ягона, завқи адабии муштаракро ба вуҷуд меоваранд.

Дар ин хусус ёдрас намудани достони «Варахша»-и Ҷ. Камол ва қиссаи «Ривояти суғдӣ»-и С. Улуғзода, дostonҳои «Ҳаким ва аҷал»-и А. Орифов ва «Гаҳвораи Сино»-и М. Қаноат, драмаҳои «Темурмалик»-и С. Улуғзода, «Тилисми Сайхун»-и М. Бахтӣ ва романи «Хужанд қалъаси»-и Мирмӯҳсин, инчунин романи шеърӣ «Навоийнома»-и Б. Бойқобилов, романҳои «Ибни Сино»-и М. Қориев, «Ишқ аҳли»-и О. Мухтор ва дигарҳо ба мақсад мувофиқ аст.

Имрӯз анъанайи бахшида ба фарзандони асили ҳар ду халқ ашъори пурмазмун гуфтан, дар услуби «ширу шакар» шеър офаридан, умуман ягонагию якдилиамонро тавсиф намудан низ идома меёбад. Ин гуна шеърҳо эҳсоси дўстии ҷовидонӣ ва эҳтироми бепоёни халқҳоямонро нисбат ба якдигар, хоса ба адибону санъаткорон ифода менамоянд.

Истиқлоли воқеӣ баробари ба равобити адабии халқҳоямон рӯҳи тоза бахшидан боз шаклҳои суннатии ин омили муҳими пешрафти адабиётҳоямонро пурқувват намуда, ба шаклҳои нави алоқаҳоямон ҷуфт бол мебахшад. Тарҷимаҳои тарафайн дар байни адабиётҳоямон, таҷрибаомӯзи ва гуфтугӯҳои эҷодӣ ба воситаи даҳа, ҳафта ва рӯзҳои адабиёти ҳамдигар дар кишварҳоямон, дўстии шахсӣ ва ҳамкориҳои эҷодӣ, нашри маҷалла ва рӯзномаҳои муштарак, нишастҳои якҷояи илмӣ дар шакли конференс, симпозиум ва ҳоказо сари як масъалаи эҷодӣ ва ғайра боиси боз ҳам ғановатманд гаштани адабиётҳоямон мебошанд.

(Аз китоби «Робитаи адабии тоҷикӣ»-и А. Самадов).

Машқи 99. Шеърро ифоданок хонед. Лутфу таъбирҳои тараннумгари дўстии халқҳои ўзбеку тоҷикро номбар кунед. Калимаҳои «**рафоқат**», «**марза**», «**матлаб**»-ро аз ҷиҳати маънӣ шарҳ диҳед.

ЎЗБЕКУ ТОЧИК

*Ёру бародар аз азал, ўзбеку точиқ,
Ду шоҳбайти як ғазал ўзбеку точиқ.
Бахте бувад Навоиро то Ҷомӣ барҳаёт,
Ҳамрешаанд аз он маҳал ўзбеку точиқ...
Як тарфи марза ўзбеку як тарф точиқ аст,
Часпад ба кор аз ҳамал, ўзбеку точиқ.
Ман матлабе дорам фақат: эй кош, то абад,
Як маънӣ ёбанд аз масал, ўзбеку точиқ.*

(Тарҷумаи Ҷонибек)

Машқи 100. Матро хонед, фикрҳои алоқманди масъалаи назардоштро гӯед. Баъд аз он дар мавзӯи «**Дўстии адабиёт — дўстии халқҳо**» матн тартиб диҳед.

Халқҳои тоҷику ўзбек ба ҳам зоҳирану ботинан қаробати зиёде доранд. Ба қавли устод Боқӣ Раҳимзода «Бинанда чунин суол орад ба миён: «Ай чўра бигў, ту ўзбеки ё тоҷик?»

Шоири бузурги муосири ўзбек, устод Абдулло Орифов ўзбеку тоҷикро «ду шоҳбайти як ғазал» қаламдод кардааст. Президенти кишварамон Ислоҳ Каримов бо назардошти қаробату шабоҳати халқҳои тоҷику ўзбек фармудааст: «Як халқеанд, ки ба ду забон ҳарф мезананд». Бар илова, шоҳқории ҳунари навозандагӣ ва овозхонии миллии «Шашмақом», чашни пушукӯҳи «Наврўз», «Меҳргон» ва вожаҳои муштраки забони халқҳои моро чун ширу шакар ба ҳам омехтаанд. Аксарияти шоирони классик мисли Алишер Навоӣ (Фонӣ), Бобораҳим Машраб, Нодирабегим, Огаҳӣ, Фурқат, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзӣ ва Садриддин Айни ба ду забон — ҳам ўзбеки ва ҳам тоҷики шеър гуфтаанд.

Дўстию ҳамқории Мавлоно Абдураҳмони Ҷомӣ ва муриди ӯ Мир Алишер Навоӣ ба рамзи дўстию қаробати халқҳои тоҷику ўзбек табдил ёфтааст. Онҳо ба якдигар самимияти тамом дошта, ҳамеша дар тақвияти якдигар сухан гуфтаанд.

Алишер Навоӣ қисмати бештарини осори хешро бо забони модарияш туркӣ-ўзбекӣ офаридааст. То замони Навоӣ чунин меҳисобиданд, ки офаридани осори ҳаҷман бузург бо забони туркӣ-ўзбекӣ аз имкон берун аст. Вале Навоӣ бо таълифи «Ҳамса» — панҷ дoston исбот намуд, ки пояҳои ин фикр сустанд. Вай «Ҳамса»-ашро дар пай-

равӣ ба «Хамса»-ҳои Низомии Ганҷавӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ ва «Ҳафт авранг»-и Абдураҳмони Ҷомӣ офаридааст. Худ дар ин хусус мефармояд:

*Форсӣ чун ғашт дар эшон адо,
Туркӣ кунам, нест аҷаб, ибтидо.
Форс чу хурсанд шуд аз он гуҳар,
Турк ҳам ар шод шавад, хубтар.
Ман, ки дар ин роҳ ниҳодам қадам,
Ҳаст умедам, чу бигирам қалам.
Роҳбарӣ карда Низомӣ маро,
Ёр шавад Хусраву Ҷомӣ маро.*

Вақте Алишер Навоӣ шеърнависиро ба забони туркӣ-ӯзбекӣ шурӯъ мекунад, Абдураҳмони Ҷомӣ аз ин иқдом шоду масрур гардида, дар «Хиранномаи Икандарӣ»-аш чунин фармудааст:

*Суханро, ки аз равнақ афтода буд,
Ба кунҷи ҳавон рахт бинҳода буд.
Ту додӣ дигарбора ин обрӯй,
Кушодӣ ба майдони ин гуфтугӯй.
Сафоеб аз нури рои ту шуд,
Навоӣ зи лутфи навои ту шуд.*

Ё дар ҷойи дигар:

*Ба туркизабон нақше омад аҷаб,
Ки ҷодудамонро бувад муҳри лаб.*

(Аз рӯзномаи «Овози тоҷик».

А. Субҳон. «Ҳамсоия наздик аз хеши дур беҳ»).

Дарси 47. ИҶРОИ МАШҚҲОИ 101–103

Машқи 101. Шеърро ифоданок хонед ва пас аз он мазмуни байтҳои ишорагардидаро маънидод кунед.

ЭЙ ДЎСТ!

Мо ду додари дерин,
Ҳамнасабу ҳамоин,
Як умр дар як замин
Фарзанд ҳастем, эй дўст.
Дар қору бору амал
Ҳамрадифем аз азал,
Мисли байти як ғазал
Пайванд ҳастем, эй дўст.
Парвардаи як ширем,
Ҳамхуну ҳамтақдирем,
Тиёншонем, Помирем,
Алванд ҳастем, эй дўст.
Дар аввалин таърихҳо
На ўзбек, на тоҷик мо, —
Аҳли Чочу Бухоро,
Хуҷанд ҳастем, эй дўст.
Ба Берунӣ, Синоҳо
Ба чун Чомӣ симоҳо
Ба Навоӣ — даҳоҳо,
Ба Ғафуру Мирзоҳо
Дилбанд ҳастем, эй дўст.
Мо имрӯз аз ин минбар
Туро гирифта ба бар,
Аз зафари якдигар
Хурсанд ҳастем, эй дўст.
Ба ин муборак Ватан
Ба ин шуқуфон чаман
Қуллуқу шукру аҳсан,
Фарзанд ҳастем, эй дўст!

(Тарҷумаи Бобо Ҳоҷӣ)

Машқи 102. Матнро хонед, андешаҳои муаллифи мактубро хотириниш кунед. Саволҳо низ тартиб диҳед.

Адабиётшинос Раҳимҷон Муқимов дар яке аз мактубҳои ба нависандаи хушсалиқаю соҳибистеъдод Сотим Улуғзода чунин из-

ҳори дил намуда, аз хусуси баҳра бардоштани аз файзи суҳбатҳои ў ва нависандаи ўзбек Ойбек, таъсири романи «Восеъ» чунин навишта буд:

«Китоби лутфан тақдим кардаатон — романи «Восеъ»-ро дар вақташ гирифта, сарам ба осмон расид, ташаккур. Бо ҳамин баҳона романро аз сари нав бо диққат хонда баромадам, ростӣ гап, ба санъати баланди суҳансанчиатон қоил шуда, тасанно гуфтам. Ва ҳамонро як лавҳаи воҳӯриамонро, устои азиз, дар ҳавлии нависандаи маъруфу забардасти ўзбек Ойбек дар шаҳри Тошканд, ки ба муносибати 60-солагии зодрӯзаш ба вуқӯъ пайваста буд, ба хотир овардам.

Дар ҳавлии Ойбек як нишастӣ боҳашам ташкил шуду (пас аз қисми тантанавӣ дар Сарои санъат) ба Шумо суҳан доданд. Шумо дар суҳани табрикиатон Ойбекро устои нависандагони романнависи ўзбеку тоҷик номида, чунин арз карда будед: «Романи «Хуни муқаддас» дар он солҳо барои мо, адибони тоҷик низ намунаи ибрат шуда буд. Бинобар ин ман «Субҳи ҷавонии мо»-ро, ки ба итмом расида буд, мувофиқи талаботи баланди эҷодкории Ойбек лозим донистам, ки аз сари нав қор карда, баъд ба чоп супорам».

Ин баҳои баланд ба санъати нависандагии Ойбек ва изҳори хоксоронаатон ба қори эҷодии худатон буд.

Устои азиз! Ин лавҳаи воҳӯриро беҳуда ба хотир нарасонидам. Аз рӯйи инсоф ҳамчун мунаққид ва адабиётшинос (агар ба ҳамин даво ҳақ дошта бошам) гуфтани ҳастам, ки барои бисёр нависандагони тоҷику ўзбек ва ғайра «Восеъ», «Ривояти суғдӣ» чунонки як вақтҳо (соли 1940) «Хуни муқаддас»-и Ойбек намунаи ибрат шуда буд, метавонад ҳамчун меъёри баланди санъати суҳан намунаи ибрат шавад. Махсусан маро қисми оғози романи «Восеъ», ки аз мансаб ронда шуда, боз бо роҳҳои гуногун ба мансаб соҳиб шудани Акрамбойро нақл мекунад, қоил қард...

Худи ҳамин бобча як қисса! Охир, вай хонандаро монанди моҳии ба шаст гирифтورشуда (ба маънои хубаш) ба рафтани аз паси таноб маҷбур мекунад, ба атмосфераи даври шароити воқеаҳои шӯриш шиносо менамояд...

Дар ин бора дар мақолаҳоям боз пурратар хоҳам навишт. Хостам, ки хузуру ҳаловати аз хондани роман гирифтаамро ба Шумо, устои суҳансанҷ як навъе маълум кунам.

(Аз китоби «Робитаи адабии тоҷику ўзбек»-и А. Самадов).

Машқи 103. Матнро хонед ва пас аз он дар мавзӯи «Миллат ар ҷисм аст, шоир чашми ўст» матн тартиб диҳед.

Нормурод Нарзуллоев

НАБИНАД ОФАТЕ ҲАРГИЗ

*Ману ту зодаи ўзбеку тоҷик,
Ба монанди ду абруём наздик.
Сиришти мову ту бошад зи як гил,
Будӣ аҷдоди мо ҳамсоҷманзил.
Бувад хоки муборак меҳани мо,
Аз он обод ҷони мо, тани мо.
Чу як байти ғазал ҳастем ҳар ду,
Ки пайванд аз азал ҳастем ҳар ду.
Чу соҳилҳои як дарёстем мо,
Барои ҳмдигар пайдостем мо.
Каломи дӯстӣ бар ин гувоҳ аст,
Мароми дӯстӣ бар ин гувоҳ аст.
Чӣ ҳочат кофтан таърихи онро
Чӣ ҳочат шарҳу эзоҳе аёнро.
Ҳисору қуллаҳои кӯҳи Помир
Ба ҳамдастии мо ҳастанд нозир.
Ба ин алломаҳо ҳастанд шоҳид,
Ҳақиқатномаҳо ҳастанд шоҳид.
Гувоҳ ҳастанд Ҷомию Навоӣ —
Ду султони мулуки бовафой.
Суруд аз дӯстӣ хонем доим,
Сухан аз дӯстӣ ронем доим.
Надорад охире дар мулки моён
Суруди дӯстии мо, азизон.*

(Тарҷумаи Ҷонибек)

Дарсҳои 48–49. АННОТАТСИЯ. ТАҚРИЗ

Аннотатсия (шарҳ) — шарҳи мухтасари (аз як абзатс то ним саҳифа) асари илмӣ, ки аз рӯи қоида дар саҳифаи дуюми китобҳо (паси саҳифаи унвонӣ) дода мешавад.

Машқи 104. Бо аннотатсияи доир ба «Гулчини зарбулмасалу мақолҳои халқҳои ҷаҳон» нигошта шинос шавед.

Дар ин маҷмӯа беҳтарин зарбулмасалу мақолҳои 33 халқи ҷаҳон гирд омадаанд, мурағиб онҳоро аз маҷмӯаҳои гуногун, аз забонҳои русию англисӣ ва ғайра ба забони тоҷикӣ тарҷума намудааст. Инчунин бахше бо унвони афоризмҳо ё суханҳои бузургон дар охири китоб илова гаштааст, ки аз ҷиҳати мазмун як навъ идомаи зарбулмасалҳо мебошад. Дар мундариҷаи зарбулмасалу мақолҳо ва афоризмҳо афкору таҷриба, маишату муносибот ва арзишҳои моддию маънавии мардумон бозтоб гаштаанд. Маҷмӯа ба фолклоршиносону адабиётшиносон, омӯзгорону донишҷӯён ва умуман, кулли дӯстдорони фарҳанги мардум ва панду ҳикмат пешкаш мешавад.

Машқи 105. Аннотатсияи китобҳои дарсии забон ва адабиёти дар даст доштаатонро муайян намоед. Пас аз он ба дафтар рӯбардор кунед.

Машқи 106. Хонед ва аннотатсияи кадом китоби дарси буданаширо номбар кунед.

Илму дониш чароғи нурбахш аст. Бо нури он роҳи зиндагии худро мунаввар созед. Баҳри омӯхтани илмӣ услубшиносӣ саъю кӯшиш намоед. Вале бидонед, ки илмомузӣ бе ранҷ муяссар намешавад. Аз ранҷи таҳсил натарсида пайваста бихонеду биомӯзед. Он гоҳ киштии орзуи ҳар яки шумо ба соҳили мурод мерасад.

Ба шумо дар омӯзиши имконоти услубии дастури забон ва мавридҳои гузориши аломатҳои китобат, инчунин дар ҷодаи ба даст овардани маҳорати сухансанҷӣ бурдборихо таманно дорем. Барои тозагӣ ва равнақи дастҳои беминнат — забони модарии худ, ки мероси пураарзиши ниёгонамон аст, кӯшиш намоед.

Машқи 107. «Сарсухан»-и «Гулчини зарбулмасалу мақолҳои халқҳои ҷаҳон»-ро хонед. Фарқияти «Аннотатсия» аз «Сарсухан», «Пешгуфтор», «Оғози сухан», «Муқаддима» дар ҷи буданаширо гӯед. Истилоҳҳои мазкурро дар алоҳидагӣ шарҳ диҳед.

САРСУХАН

Зарбулмасал яке аз густурдатарин жанрҳои хурд дар фолклори халқҳои ҷаҳон ба шумор меравад. Он жанрест, ки дар ҳамаи давру замонҳо, дар ҳар гуна контекстҳои иҷтимоӣ дар лафзу баёни мардум, дар

эҷоди осори манзуму насрӣ, дар таълифи матолиби илмию оммавӣ ва иттилоотӣ корбурди назаррасу нишонрас дорад. Бузургон «Зарбулмасал дар сухан асал» гуфтаанд, ки бемуболиға аст ва воқеан ҳам он чун шаҳду асал гуфторро ширину дилкаш мегардонад ва ҳамсухбатро ази-зу арҷманд.

Зарбулмасал аз нигоҳи фолклоршиносӣ матни мўҷази устувор мебошад, ки дар он бо образҳои равшан афкори умум, ҳикмат ва таҷрибаҳои чандинасраи мардум дар контекстҳои таърихӣ-географӣ, ҷамъиятӣ-сиёсӣ ва психологӣ хулоса шудаанд. Вазифаи асосии зарбулмасалҳо тасдиқи сухан мебошад.

Дар нутқи гўянда зарбулмасал на танҳо гуфторро зебову дилкаш мегардонад, балки онро қувват медиҳад, тасдиқ мекунад. Ҳамин тавр тавассути зарбулмасалу мақол одамон муносибат ва мубодилаи афкор менамоянд.

Забони зарбулмасалҳо кўтоҳу ихчам буда, фикр дар онҳо ба тариқи маҷоз баён мегардад. Маънӣ ва мазмуни зарбулмасалу мақолҳоро дар контексти гуфтор, инчунин дар дохили матни хаттӣ мукамалтар дарёфттан мумкин аст. Зеро ҳар як матн ба ғайр аз вазифаи маъноии худ боз тобишу ишораҳои дигарро низ фаро мегирад.

Зарбулмасалу мақолҳо барои тарбияи инсон, ба вижа насли ҷавон ва танқиди ҳислатҳову рафтору гуфтори номатлуби баъзе ашхоси ҷомеа мавқеи муҳим доранд. Зеро дар ҳамаи мавзӯҳои ҳаётӣ даҳҳо зарбулмасалҳо эҷод шуда, густариш ёфтаанд. Аз ин рӯ бисёре аз до-нишмандон ба ин ҷиҳати зарбулмасалу мақол тавачҷӯҳи махсус зо-ҳир кардаанд.

Ҳар вақте ки камина намунаҳои зарбулмасалу мақолҳои мардумони мухталифро меҳондам ва лаззат мебурдам, дар сарам ин андеша мечархид, ки матнҳои беҳтаринро аз маҷмӯаҳои фолклории халқҳои олам гирдоварӣ кунам ва бо тарҷума ба дасти хонандагони тоҷик бирасонам. Бо ин мақсад кам-кам аз ҳар маҷмӯа намунаҳои беҳтаринро интихоб намудам ва пас аз баргардон маҷмӯаи «Гулчини зарбулмасалу мақолҳои халқҳои ҷаҳон» ба вучуд омад, ки акнун дар даст шумост.

Дар ин маҷмӯа намунаҳои зарбулмасалу мақолҳои 33 халқи олам оварда шудаанд, ки бегумон хонандаи тоҷик бо аксари онҳо бори аввал шинос хоҳад шуд. Инчунин ба гунаи замима дар поёни китоб афоризмҳо ё худ суханҳои бузургони ҷаҳон низ ҷой гирифтаанд, ки аҳамияти на камтар аз зарбулмасалҳоро доро мебошанд. Бисёре аз чунин афоризмҳо кайҳо дар миёни мардум паҳн гашта, вариантҳои хал-

қии он ба вучуд омадаанд. Ба ин бахш мо панду суханони ҷовидонаи адибони тоҷику форсро ворид накардем, зеро миқдори онҳо бешумор буда, маҷмӯаи ҷудогонро тақозо дорад.

Дар зарбулмасалу мақолҳои мардумони гуногуни олам зиндагию маишат, ҷаҳонбинӣ, менталитет, марзҳо ва меъёрҳои одобу ахлоқ, арзишҳои этники ва дигар масъалаҳои иҷтимоӣ бозтоб шудаанд, ки инро хонандаи хушзеҳн ба осонӣ дармеёбад.

Метавон гуфт, ки зарбулмасалҳо равшане барои омӯхтани фарҳангу маънавият ва муносибатҳои иҷтимоии халқҳои ҷаҳон ба шумор мераванд.

Баъзе матнҳо, ки дар маҷмӯаи зарбулмасалҳои бисёр халқҳо омадаанд, аслан киноя ё ибораи рехта, ё суханҳои идиоматикӣ мебошанд. Мо баъзе намунаҳои онро низ бо назардошти маъноӣ хубашон тарҷума кардем ва вориди маҷмӯа гардонидем.

Чунончи, «Ин кулоҳ барои сари ту кушод аст», ё худ: «Бо гург дунба меҳӯраду бо чӯпон гирия мекунад». Тарҷумаи матнҳоро мураттиб асосан аз забонҳои русию англисӣ анҷом додааст. Дар баъзе маҷмӯаҳо нусхаи матнҳо ба забони аслии низ мавҷуд буданд, ки барои дақиқ баргардон намудан кӯмак расонидаанд.

Чунончи, дар тарҷумаи зарбулмасалҳои ўзбакӣ, қирғизӣ, қазоқӣ, тоторӣ, қарақалпоқӣ, озарӣ ва ўйғурӣ варианти аслии онҳо низ ба назар гирифта шудаанд. Масалан, зарбулмасали «Тўй, ки гузашт, ғазалхон чӣ лозим?» дар забони ўйғурӣ чунин мебошад: «Тойдин кейин ғазэлхан немә ө?». Маълум аст, ки дар ҷараёнпазирии таърих фарҳанги устувору решадори Осиеи Марказӣ – фарҳанги тоҷикӣ ба маданият ва забони халқу ақвоми турктабори минтақа, аз ҷумла, ўйғурҳову ўзбекҳо, қирғизҳову қазоқҳо, туркманҳо таъсири зиёд доштааст.

Бинобар ин мо дар намунаҳои фолклорӣ, аз ҷумла зарбулмасалу мақолҳои ин халқу қавмҳои ҳамсоя вариантҳои тоҷикиро бисёр дучор мешавем, ки айнан иқтибос ва қисман тарҷума шудаанд. Ҳатто баъзе калимаҳои тоҷикии таркиби онҳо, ки ба забонҳои мардумони туркӣ иқтибос гаштаанд, ҳамчун қофия боқӣ мондаанд.

Масалан, зарбулмасали тоҷикии «Хонаи кӯдакдор – бозор, хонаи бе кӯдак – мазор» ба фолклори ўйғурҳо айнан гузаштааст: «Балилиқ өй – базар, балисиз өй – мазар».

Бисёр зарбулмасалҳои ўзбекӣ бегумон аз фолклори тоҷик ба онҳо гузаштаанд ва мо дар вақти интихоб бештар намунаҳоеро гирифтаем, ки дар фолклори тоҷик вариантҳои машҳур надоранд ва ё хоси он

халқ мебошанд. Зарбулмасалу мақолҳое, ки ҳамтои тоҷикӣ доранд, барканор гузошта шудаанд.

Мураттиб Дилоод Раҳимов

Машқи 108. Аннотатсияи асари бадеии хондаистодаатонро ба дафтар рӯбардор кунед. Қобилият ва маҳорати хешро оид ба навиштани «Аннотатсия» истифода барез.

Тақриз — мақолаест, ки ба нишон додани хусну қубҳи (комёби ва нора-соиҳои) асарҳо бахшида шудааст.

Машқи 109. Ба китобхонаи мактаб рафта аз рӯзномаҳои «Овози тоҷик», «Овози Самарқанд», «Ховар», «Садои Сӯх», «Субҳи Гулобод», «Сариосиё», «Бухорои Шариф» тақризи навиштаи мутахассисонро дарёфт кунед.

Машқи 110. Назди роҳбари маҳфили фанни забон ва адабиёт рафта, дастхати китоби ба чоп омодакардаи аъзоёни маҳфилро гиред. Пас аз он ба навиштаи тақриз шуруъ кунед.

Машқи 111. Тақризи ба дастхати китоби ба чоп омодакардаи аъзоёни маҳфил навиштаатонро аз сар то охир хонда диҳед.

Дарси 50. ИҶРОИ МАШҚҲОИ 112–113

Машқи 112. Зарбулмасал ва мақолҳоро аз ҷиҳати мазмун шарҳ диҳед.

1. Оғози кор — нисфи кор. 2. Ҳама кор — дар аввал мушkil. 3. Оҳангари хуб мӯрчаро ҳам наъл мезанад. 4. Ошпази беҳунар ҳама вақт оташдонро айбдор мекунад. 5. Моли ҳалол ба даст омада, гум намешавад. 6. Ба гуфтаи худ кор кун, то ба гуфтаи ту кор кунанд. 7. Агар хоҳиши кор бошад, усули иҷрои он пайдо мешавад.

Машқи 113. Порчаи шеърро хонед ва бо талаботи маданияти суҳан дар мавзӯи «Ҳунар — беҳ аз моли падар» матн тартиб диҳед.

*Ҳунар беҳтар аз гавҳари номдор,
Ҳунармандро гавҳар ояд ба кор.*

*Туро бо хунар гавҳар асту хирад,
Равонат ҳаме аз ту ромиш барад.*

Абулқосим Фирдавӣ

Луғат: ромиш – оромӣ, роҳат.

Дарси 51. ИҶРОИ МАШҚҲОИ 114–115

Машқи 114. Хонед ва мазмуни зарбулмасалҳоро маънидод кунед.

1. Рӯшании давлат – ақл. 2. Зебоии ботин – беҳтар аз зебоии рӯй. 3. Сухани ширин дарвозаи оҳаниро мекушояд. 4. Касе, ки сабр мекунад, ба мақсадаш мерасад. 5. Ҷое, ки муҳаббат нест, хурсандӣ нест. 6. Агар медонӣ, бигӯӣ, агар намедонӣ, гӯш кун. 7. Боқувват ба як нафар голиб меояд, доно ба ҳазорон нафар. 8. Дарахти қач барфро дошта наметавонад, одами бад суханро. 8. Бипарҳез аз нодоне, ки худро доно мешуморад.

Машқи 115. Бо офаридани матни бадеӣ маҳорати суханвариатонро собит намоед.

Намуна: Порашт дараи фараҳбахшу хушбаҳор ва файзбору хуррами кӯҳсо-ри Нурато аст. Ин диёри рӯҳнавозу афсонавӣ чи бас дилфиребу назаррабост ва кас аз тафарручи кӯҳҳои серфарозу сабзпӯш, замини босаховат, чашмаҳои зулолу мусаффо бо обҳои ширин, аз иқлими рангрёзу фараҳангез ва насими диловезу анбарбезаш, аз ҳавои дилкашу ҳаловатбахши ин дараи пурнақҳат сармасту сархуш гашта, ҳештанро дар олами дигар тасаввур мекунад.

ШАРҲИ КАЛИМАҲОИ ДУШВОРФАҲМ

А

Алфоз – ҷамъи лафз
Амиқ – муайян, аниқ, чуқур, жарф
Анвоъ – ҷамъи навъ
Афсурда – маҷозан андӯҳгин, ғамнок
Афсунсухан – касе, ки суханаш таъсирнок бошад
Аҳсан – аз ҳама беҳтар, нақўтар, аълотар, авлотар
Аҷнабиён – хориҷиён, бегонагон
Асолат – асили, начобат, асилзодагӣ

Б

Бугз – кина, адоват, душманӣ
Бархурдор – хабардор, воқиф

В

Васила – чизе, ки барои ҳосил намудани мақсаде ба кор мебаранд
Вачҳ – сабаб, боис, далел, ҷиҳат
Ваҳдат – ягонагӣ, танҳой, яке будан
Воломақом – мақоми баланд, олиҷаноб, олинасаб

Г

Газоф – беҳуда, бефоида, беасос, дурӯғ, хато

Ғ

Ғановат – сарват, боигарӣ
Ғановати сухан – боигарии калом
Ғофил – беҳабар

Д

Дақиқ – ҳушоҳанг, латиф
Дақиқа – сухани пӯшидамаъноӣ нозук, нуктаи борик
Дақиқашинос – нуктасанҷ
Духӯра – ноустувор, норавшан
Дӯшиза – духтари шавҳарнакарда

З

Зухур – пайдоиш, ошкоршавӣ,
Зоҳир – ошкор, падидор, равшан, аён, маълум, возеҳ

И

Иброз – ошкор кардан, зоҳир кардан, нишон додан
Изтироб – ҳаяҷони саҳт, беқарорӣ ва ошуфтагӣ
Иртибот – алоқа, робита

К

Касиф – ғализ, нопок
Коста – нопурра

Қ

Қавоид – қоида, асос, поя, бунёд

Қаволиб – чамъи қолаб, қолиб, андоза

М

Мавҳум – норавшан, носаҳеҳ

Мазкур – зикршуда, гуфташуда, номбаршуда

Мамнун – сипосгузор, хушҳол

Манзур – дар назар гирифташуда, падидор, шоиста

Марбут – вобаста, алоқадор, тааллуқдор

Маҳфуз – ҳифзшуда, дарёддошта, азбаршуда, нигоҳдошта

Маҳсуб – ҳисобшуда, шумурда

Мафҳум – фикр (тасвур)и мантиқан муташаккили умумӣ дар бораи ашё ва ҳодисаҳо

Мақбул – қабулшуда, пазируфта, писандида, маъқул

Матлуб – талаб кардашуда, хосташуда, мақсад

Мачро – чараён, самт, роҳи пешрафт

Маъво – сарпаноҳ, паногоҳ, хона

Маъруф – шинохташуда, машҳур, овозадор

Муассир – таъсирбахш, гуфтори пуртаъсир

Мубҳам – пӯшида, пинҳон

Мубориз – муборизакунанда, ҷанговар

Мубоҳиса – баҳси чанд кас доир ба ягон масъала, ё чизе

Музгар – ҷабрида, бечора, дармонда, ноилоҷ

Муғлақ – норавшан, номафҳум, мубҳам, печидаву душвор

Муғлақбаён – мушкилфаҳм, душворбаён, печидагӯ

Мулзам – мағлубшуда дар мубоҳиса ва мунозира

Муқтазо – хасташуда, лозим шуморидашуда, тақозо, талаб

Мутаваҷҷеҳ – таваҷҷӯҳкунанда, диққаткунанда

Мутакаллим – такалумкунанда, суҳангӯянда, суҳаноро, суҳандон

Мусоид – мувофиқ, муносиб, созгор

Мусоидат – ёри, созгори, мувофиқат

Мусаҳҳеҳ – он ки ғалатҳои навиштаеро дуруст мекунад

Мусоҳиб – ҳамсӯҳбат, ҳамдам, бо касе сӯҳбат доштан

Мухталиф – гуногун, ҳаргуна

Мутаассир – таъсир гирифта, андӯҳгин, хафа

Мулоимат – мулоимӣ, нармӣ

Мушаххас – муайян, аниқ, муайяншуда

Муошират – ҳамсӯҳбат, муносибат бо ҳамдигар

Мухотаб – он ки ё он чи суҳан ба вай нигаронида шудааст

Муколама – гуфтугӯ, мусоҳиба

Муққариз – он ки ба асарҳои илмӣ, адабии баҳои хатти медиҳад

Мӯъҷаз – кӯтоҳ карда, мухтасар

Мӯъҷазбаёнӣ – баёни кӯтоҳ ва мухтасар дар гуфтор ва таълифот

Мўътабар – соҳиби эътибор ва обрў, боъэтибор

Н

Нукот – ҳарфи муҳим, гуфтори назардошт, масъалаи нозук, мазмуни дақиқ

Ниҳон – пинҳон, махфи, нухуфта, пўшида

Нозил – фурудоянда, камарзиш, паст, расидан ба муроду мақсади худ

Ноил – муваффақ шудан ба чизе,

Нигориш – навиштан тасниф, таълиф

Номатлуб – мувофиқи мақсаднабуда, ғайри дилхоҳ

О

Олоиш – нопоки, олудаги, фисқу фасод

Осеб – озор, ранҷ, дард, зарар расондан

П

Палид – ҳаром, олуда, мурдор

Падида – нав, тоза

Палид – нобакор

Пайғом – хабари хуш, мужда

Т

Тавфиқ – комёби, пешрафт

Тазаккур – ёдовари, хотиррасони, ба хотири худ овардан

Тазвир – фиреб, мақр, ҳила

Тазарруъ – зорӣ, тавалло кардан, фурутанӣ

Тавассут – ба воситаи, бо ёри, тибқи

Таваччўҳ – рўй овардан ба сўйи касе, лутф кардан

Тааллуқ – алоқамандӣ, пайвастаги, вобаста ба чизе

Тамдеҳ – мадҳ, сано

Тааммул – андеша, фикр, мулоҳиза

Таҳаммул – оҳиस्ताги, сустӣ

Такмил – пурра кардан, мукаммал кардан

Такаллум – гап задан, суҳангўйӣ

Такаллуф – саъй, кўшиш, заҳмат, аҳамияти махсус додан ба чизе

Тақвият – қувват додан, тавоно гардонидан

Тамаддуд – дарозкаши, тўлкаши

Тамасхур – масхара, ришханд

Тарҳрезӣ – нақша, шакл

Тасхир – забт кардан, истило, ба даст даровардан

Таносуб – бо ҳам нисбат доштан, бо ҳам монанд будан, мувофиқ будан

Танзим – тартиб додан, ба назм даровардан, мураббаъ кардан

Танфиз – гузаштан, нуфуз кардан

Танофур – чустан, аз якдигар дури

Тафоҳум – мақсади якдигарро фаҳмидан, ҳамдигарро фаҳмидан

Тафриқа – фарқ кардан, тақсим кардан

Таҷассум – муҷассам

Тахфиф – сабук кардан, кам кардан

Таҳриф – вайрон кардани сухан, нодуруст иваз кардан ҳарфҳо дар калима

С

Санад – ҳуҷҷат, далел

Сарват – мол, давлат, дорой, боигарӣ, гановат

Саҳеҳ – гуфтори беайбу нуқс

Сақил – вазнин, чилоёфта

Сақолат – вазнинӣ, гаронӣ

Суботкорона – босабри, ботамкини

Созгор – муносиб, лоиқ

Салосат – нармӣ, ҳамворӣ, равонӣ, мавзунӣ

Сард – хунук, бемеҳрона, номехрубона

Саҳв – хато, иштибоҳ

У

Унс – дӯсти, ошноӣ

Ф

Фарох – васеъ, паҳновар, кушоду паҳн

Фавқуззикр – ҳозирчавоби, бодоҳатан сухан гуфтан

Футур – сусти, хастагӣ, афсурдарӯҳӣ, парешонхотири

Х

Хатиб – касе, ки хутба меҳонад, воизи хутбахон

Хутба – қирот кардани оят, ҳадису насиҳат дар намози ҷумъа ва идҳо

Хома – қалам, килк

Ҳ

Ҳадаф – мақсад, нишона

Ҳидоят – раҳнамоӣ, роҳи рост нишон додан

Э

Эътироз – эродгирӣ, норозигӣ ва муқобилат ба фикр ё кори касе

Эҷоз – ихтисор дар суҳангӯӣ, мухтасарбаёнӣ

Эътимод – бовар кардан ба чизе ё касе, боварӣ

Эрод – гуфтор, аён, зикр, гуфтан

Ш

Шучоъ – далер, баҳодур

ИСТИЛОҲИ ФАНИИ

Балоғат – суҳангӯӣ ва суҳанпардозӣ бо мазмунҳои дақиқу баланд ва писандида, камоли суҳанварӣ, зебу орои суҳан

Балиғ//Балеғ – пурра, мукамал, фасеҳ

Воиз – ваъзгӯянда, панду насиҳаткунанда

Возеҳ – равшан, кушоду равшан, ошкоро

Гуфтор – суҳан, калом, гап

Гуфтори нарм – суҳани мулоим, суҳани форама

Гуфтори фасеҳ – сухани равшан ва возеҳ
Гуфтори хом – сухани нопухта, сухане, ки бе мулоҳиза гуфта шудааст, сухани беманиву бемантиқ
Гуфторфурӯш – суханфурӯш, гапфурӯш, сергап
Гуфтгузор – гуфтгӯ, гуфтушунид, сӯҳбат
Фановати сухан – боигарии калом
Калом – сухан, гап, гуфтор
Калом нарм қардан – санҷида ва мулоим сухан рондан
Лутф – нармӣ, мулоимат, назокат
Лутфи баён – фасоҳати сухан, нозукбаёнӣ
Лутфи маънӣ – нозукбаёнӣ бо истифодаи калимаҳои зебои сермаъно
Лутфи сухан – назокат ва балоғат дар сухан, фасоҳати сухан, фасеҳбаёнӣ
Маданияти сухан – каломӣ барҷаста, таъсирбахш, муассир
Маданияти нутқ – гуфтори бадеъ, пуробуранг, возеҳ, номи фан
Нутқ – як намуди фаъолияти инсонист, ки ҳангоми истифодаи он дар қараёни мубодилаи афкори байни ҳамдиар воқеъ мешавад
Нотиқ – суханвар, сухандон
Нукта – сухани пӯшида, каломӣ рамзнок, ҳарфи муҳим, гапи зарур
Нуктагир – эродгир, айбҷӯй
Нуктадон – борикфаҳм, сухандони забардаст
Нуктакушо – нуктасанҷ, борикбин, рамзфаҳм
Нуктапардоз – нозукбаён, суханвари нозукадо
Нуктасанҷ – сухансанҷ, суханвари мумтоз
Фасоҳат – бурросухан будан, равшанбаёнӣ; ба салосат ва равонӣ сухан гуфтан
Фасоҳати сухан – лутфи каломӣ бадеъ
Фасеҳ – хушқалом, равшан ва бурро гапзананда, салис ва равон гӯянда,
Фосила – исти кӯтоҳе ҳангоми баёнӣ фикр
Ровӣ – ривояткунанд, нақлқунанда, гӯянда
Сухан – гуфтор, калом, гап
Суханвар – шахси сухандон
Суханварӣ – маҳорати баланди суханпардозӣ
Сухандон – суханфаҳм, сухансанҷ, суханвар
Сухангустар – суханпардоз, суханвар
Сухангустарӣ – суханварӣ, нотиқӣ
Сухангузор – сухангӯй, гӯянда
Сухангӯй – гапзананда, суханэродкунанда, нотиқ
Сухандонӣ – суханфаҳмӣ, гапдонӣ
Суханофарин – эҷодкунандаи сухан, эҷодкори сухани бадеъ
Суханпайванд – суханвар, нозими сухан
Суханпараст – дӯстдори сухани бадеъ
Суханпарвар – суханвар, шоир
Суханпардоз – зебосухан, ородиҳандаи сухан
Сухансанҷ – сухандон, фаҳмида ва доништа гапзананда, ба қадри сухан расанда

Сухансоз – эҷодкунандаи сухан, суханпардоз
Суханшинос – нуктадон, донандаи қадри сухан
Сухан гуфтан – гап задан, ҳарф задан, такаллум кардан
Сухани дурфишон – киноя аз сухани мавзун
Суханҳои рангин – суханҳои латифу ширин, фасеҳу равон
Сухани пӯстканда – гапи ошкоро ва рӯйроост
Сухани сабз – сухани пухта ва писандида
Сухани ширин – ҳарфи дилчасп, лафзи гуворо, гапи нағзу форам
Сухан ангехтан – гап сар кардан, гап задан
Сухан густардан – сухан гуфтан, сухан рондан
Сухан парвардан – дониستاني қадри сухан, сухандӯст ва сухандон будан
Сухан перостан – суханронӣ кардан, ширинсухани намудан
Сухан рондан – нутқ кардан, муфассал сухан гуфтан
Сухан сароидан – сухани зебо гуфтан
Сухани дӯшиза гуфтан – сухани мавзуни тоза гуфтан, сухани бикр гуфтан
Сухан ба хок афкандан – киноя суханро хор кардан
Аз ҳар даре сухан пайвастан – аз ҳар хусус гап задан
Яксухан будан – ба қавли худ саҳт истодан, аз қавл нагаштан
Сухани фасеҳ – каломи равшан ва бадеъ
Ҳадис – сухан, ҳикмат, нақл
Ҳадиси саҳеҳ – сухани маъмул, фаҳмо
Ҳадиси ғоб – сухани беҳуда, гапи бемаза, сафсата
Ҳадис кардан – сухан гуфтан, нақл кардан, ҳикоя кардан
Ҳарф – сухан, калима, ҳикмат
Ҳарфшинос – суханшинос, сухансанҷ, нуктафаҳм
Ҳарфҷӯй – кунҷков, ҷӯяндаи маънии чизе
Ҳарфчин – суханчин, ғайбатҷӣ, хаттот
Ҳарфгир – айбҷӯй, нуктагир
Ҳарф задан – сухан гуфтан, суханронӣ
Ҳарфе нагуфтан – ҳеч чизе нагуфтан, гап назадан
Ҳарфи баланд – сухани пурмаъно, гапи тунду тез
Ҳарфи гулӯсӯз – сухани тунду талх
Ҳарфи паҳлудор – сухане, ки ба таври киноя гуфта мешавад
Ҳарфи сангин – киноя аз сухани дағал, гапи саҳт
Ҳарфи таҳдор – ҳарфи маъқул, сухани бомазмун
Ҳарфи қолибӣ – сухани забонзадшуда
Ҳарф кушодан – гап сар кардан, гапзанӣ сар кардан
Ҳарф ба ҳадди хеш задан – ба андозаи худ сухан гуфтан, аз ҳадди худ нагузаштан
Ҳарф ба ҳарф – нуқта ба нуқта, айнан, таҳтуллафз, сар то по
Ҳарф аз даҳан кашидан – гап гирифтани аз касе,
Ҳарф дар қафо задан – ғайбат кардан, дар ғайби касе сухани бад гуфтан.

МУНДАРИЧА

Пешгуфтор.....	3
Дарси 1. Маданияти сухан, мавзуъ ва вазифаҳои он	5
Дарси 2. Алоқаи фанни «Маданияти сухан» бо соҳаҳои дигари илми забоншиносӣ.....	8
Дарси 3. Суханварӣ ва таърихи пайдоиши он	11
Дарсҳои 4–5. Суханварӣ ва нигориш	14
Дарси 6. Асрор ва маданияти суханварӣ	18
Дарсҳои 7–8. Латофати таъб ва риояи одоб дар санъати суханварӣ	20
Дарси 9. Меъёри адаби ва маданияти суханварӣ	24
Дарси 10. Меъёри овозшиносӣ ва маданияти сухан	28
Дарси 11–12. Хусусиятҳои луғавии калима ва ҳусни баён	30
Дарси 13. Калимасозӣ ва маданияти сухан	33
Дарси 14. Меъёри сарфию наҳвии забон ва ҳусни баён	37
Дарси 15. Такрори мавзӯҳои омӯхташуда	40
Дарсҳои 16–17. Бо навиштани ишно такмил додани маҳорати суханварӣ.....	40
Дарсҳои 18. Нутқ ва хусусиятҳои он	41
Дарсҳои 19–20. Фасоҳати калом ва дақиқбаёнӣ	44
Дарси 21. Риояи мантиқи сухан	47
Дарсҳои 22–23. Салосати сухан	50
Дарсҳои 24–25. Фановати сухан	52
Дарси 26. Ҳусни баён ва услубиёти забон	56
Дарси 27. Такрори мавзӯҳои омӯхташуда	59
Дарсҳои 28–29. Ифоданоки ва воситаҳои тасвир дар нутқ	60
Дарси 30. Таносуби сухан бо табиати забон ва макон	64
Дарсҳои 31–32. Бо навиштани нақли хаттӣ собит намудани маҳорати суханварӣ.....	67
Дарсҳои 33–34. Танзими сухан ё худ суханпайванди	68
Дарси 35 Таъсири суханронӣ бар ҳадафи шунаванда	72
Дарси 36. Таҳлили калимаҳо аз диди маданияти сухан	76
Дарси 37. Иҷрои машқҳои 73–77	79
Дарси 38. Таҳлили ибораҳо аз диди маданияти сухан	81
Дарси 39. Иҷрои машқҳои 82–85	83
Дарси 40. Таҳлили ҷумлаҳо аз диди маданияти сухан	85
Дарси 41. Иҷрои машқҳои 90–92	87
Дарсҳои 42–43. Хониши матн ва баёни фикр	89
Дарсҳои 44–45. Хониши матн ва иншонависӣ	91
Дарси 46. Инкишофи дониш, малака ва маҳорати суханварӣ	92
Дарси 47. Иҷрои машқҳои 101–103.....	95
Дарсҳои 48–49. Аннотатсия. Такриз.	98
Дарси 50. Иҷрои машқҳои 112–113.....	102
Дарси 51. Иҷрои машқҳои 114–115.....	103
Шарҳи калимаҳои душворфаҳм	104
Истилоҳи фаннӣ.	107

**Malik Tilyabovich KABIROV,
Tavakkal Ravshanovich CHORIYEV,
Xusrav Sadulloevich HAMIDOV**

**TOJIK TILI
(Nutq madaniyati)**

O'рта ta'lim muassasalarining 11-sinfi uchun darslik

(Tojik tilida)

1-nashri

Cho'lpон nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent — 2018

Муҳаррир А. Шукуров

Муҳаррири бадеӣ Н. Адилханова

Муҳаррири техникӣ Е. Толочко

Саҳифабонди компютери Г. Азизова

Рақами литсензияи нашриёт АИ № 163. 09.11.2009. Ба чопаш 24 апрелта соли 2018 руҳсат дода шуд. Андозаи 70×90^{1/16}. Гарнитурани Times TAD. Кегель 11. Бо усули офсетӣ тарҳрезӣ шудааст. Ҷузъи чопии шартӣ 8,19. Ҷузъи нашрию ҳисоби 6,24. Адади нашр 7797 нусха. Шартномаи № 7—2018. Супориши № 18-266.

Макети оригинали дар Хонаи эҷодии таъбу нашри ба номи Чўлпон тайёр шудааст. 100011, Тошканд, кўчаи Навоӣ, 30.
Телефон: (371) 244-10-45. Факс: (371) 244-58-55.

Дар Хонаи эҷодии таъбу нашри «O'zbekiston»-и Агентии матбуот ва ахбори Ўзбекистон, 100011, Тошканд, кўчаи Навоӣ, 30 чоп шудааст.

3-13 **Забони тоҷикӣ** [Матн]: китоби дарсӣ барои синфи 11-уми муассисаҳои таълими миёна/М. Кабилов, Т. Чориев, Х. Ҳамидов. — Тошканд: Хонаи эҷодии таъбу нашри ба номи Чўлпон, 2018. — 112 саҳ.
ISBN 978-9943-5088-1-1

**УЎК 811.222.8(075.3)
КБК 81.2Тоҷ-922**

*Ҷадвали нишондиҳандаи ҳолати китоби ба
иҷора додашуда*

Т/р	Ному насаби хонанда	Соли хониш	Ҳолати китоб ҳангоми гирифтани	Имзои раҳбари синф	Ҳолати китоб ҳангоми супоридан	Имзои раҳбари синф
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

*Ҷадвали болоӣ ҳангоми ба иҷора додан ва дар охири соли
хониш ҳангоми баргардонидани гирифтани китоб аз
тарафи раҳбари синф аз рӯйи меъёрҳои зерин баҳо
гузошта мешавад:*

Нав	Ҳолати китоби дарсӣ ҳангоми бори аввал супоридан.
Нағз	Муқовааш яклуфт, аз қисми асосии китоб ҷудо нашудааст. Ҳамаи варақҳои ҳаст, надаридааст, ҷудо нашудааст, дар саҳифаҳо навишт ва хатҳо нест.
Қаноатбахш	Муқова қач шудааст, канорҳои қоҳида, якҷанд хатҳо кашида, ҳолати аз қисми асосӣ ҷудошавӣ дорад, аз тарафи истифодабаранда қаноатбахш таъмир шудааст. Варақҳои ҷудошудааш аз нав таъмир гашта, дар баъзе саҳифаҳо хат кашида шудаанд.
Ғайри- қаноатбахш	Муқова хат кашида шудааст, даридаст, аз қисми асосӣ ҷудо гаштааст ё ки умуман нест, ғайриқаноатбахш таъмир шудааст. Саҳифаҳо дарид, варақҳо намерасанд, хат кашида, ранг карда шудааст, китобро барқарор кардан мумкин нест.